

Περιφερειακή Ανάπτυξη και Περιβάλλον

Γ. ΛΙΟΔΑΚΗΣ*

1. Εισαγωγή

Η οξενοση, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, του προβλήματος που αφορά την ποιότητα ζωής και την υποδάθμιση του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος αποτελεί κοινό τόπο. Η οξενοση του προβλήματος αυτού, που προκύπτει από την παραγωγική δραστηριότητα του ανθρώπου και το συγκεκριμένο καρακτήρα της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης που ακολουθείται, οδηγεί σε πολλές περιπτώσεις στην ανατροπή της οικολογικής ισορροπίας σε περιφερειακό ή πλανητικό επίπεδο και απειλεί με δραματικό τρόπο τόσο τις προϋποθέσεις για τη συνέχιση της παραγωγικής διαδικασίας, όσο και αυτή καθαυτή την άπαρξη και επιδίωση του ανθρώπου. Σαν αποτέλεσμα αυτής της οικολογικής ανατροπής, η Φύση συχνά και με ποικίλους τρόπους “εκδικείται” τον άνθρωπο για την “κατάκτηση” της και την παραβίαση των νόμων της, για να υιοθετήσουμε την έκφραση που χρησιμοποιεί ο F. Engels (1940) στην ανάλυση της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση.

Το πρόβλημα του περιβάλλοντος έχει παραδοσιακά αποδοθεί σε παράγοντες όπως η αύξηση του πληθυσμού, η ταχύρυθμη ανάπτυξη της βιομηχανίας, η αντίστοιχη ανάπτυξη της τεχνολογίας, και η διεύρυνση των καταναλωτικών αναγκών που συχνά συνδέεται με μια μεταφυσική αντίληψη για την ακόρεστη ανθρώπινη φύση. Αναμφίβολα τα πληθυσματικά δεδομένα και η πεπερασμένη διαθεσιμότητα ή ανεπαρκής ανανέωση ορισμένων φυσικών πόρων αποτελούν στοιχεία που μερικά προσδιορίζουν την έκταση του προβλήματος, αλλά προφανώς δεν υπάρχουν σοβαροί λόγοι που να οδηγήσουν σε απόλυτα απαισιόδοξα συμπεράσματα, ανάλογα με τα συμπεράσματα του Μάλθους σχετικά με τις διατροφικές

*. Γιώργος Λιοδάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής στο Γενικό Τμήμα των Πολυτεχνείου Κρήτης. Ο συγγραφέας εκφράζει τις ενχαριστίες του, ιδιαιτέρως στην Α. Βλάχου, και στους δύο ανώνυμους κριτές για τα εποικοδομητικά τους σχόλια σε μια προηγούμενη μορφή της παρούσας εργασίας.

δυνατότητες αύξησης του πληθυσμού (βλ. και Βλάχου, 1990).

Η νεοκλασική οικονομική θεωρία, παρά δέδαια τη διαφοροποίηση των επιμέρους προσεγγίσεων, συχνά αντιμετωπίζει το πρόβλημα με μια απλούστευτική λογική και το συσχετίζει θετικά με το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης (βλ., για παράδειγμα, Κώτης, 1975). Τελευταία όμως, με την επιχράτηση του νεο-φιλελευθερισμού και της τάσης απελευθέρωσης του εμπορίου, αρχετοί συγγραφείς και διεθνείς οργανισμοί, οι οποίοι συσχετίζουν θετικά το ελεύθερο εμπόριο με την οικονομική ανάπτυξη, τείνουν να υποστηρίζουν μια αντίστροφη σχέση ανάμεσα στο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης (και εμπορίου) και το πρόβλημα του περιβάλλοντος (βλ. GATT, 1992, Ropke, 1994). Υποστηρίζεται δηλαδή ότι οι αναπτυγμένες χώρες έχουν σχετικά μεγαλύτερες δυνατότητες προστασίας του περιβάλλοντος. Ανεξάρτητα όμως από την θετική ή αρνητική συσχέτιση του περιβάλλοντος με το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, στη νεοκλασική εκδοχή της Οικονομικής του Περιβάλλοντος αναγνωρίζονται ορισμένα προβλήματα ποιοτικού άθαφη που σχετίζονται με την αποτυχία του μηχανισμού της αγοράς και με τις κατηγορίες των εξωτερικών οικονομιών και των δημοσίων αγαθών ειδικότερα. Ο κλάδος αυτός κάνει επίσης προσπάθεια να καταγράψει και να ποσοτικοποιήσει ορισμένες ποιοτικές διαστάσεις του προβλήματος. Το μεγαλύτερο πάντως μέρος της προσπάθειας της κυρίαρχης νεοκλασικής προσέγγισης κατευθύνεται στην ποσοτική εκτίμηση των διαστάσεων του προβλήματος και στην αντιμετώπιση του με τα κλασικά εργαλεία της αφηρημένης μαρ-τζιναλιστικής ανάλυσης, και με βάση το μηχανισμό των τιμών (της αγοράς) σε συνδυασμό συχνά με ορισμένα συμβατικά μέσα (φόροι και δαπάνες) της δημοσιονομικής πολιτικής (βλ. Baumol - Oates, 1990, Χεραπαδεας, 1992, Ropke, 1994).

Αν και η ανάγκη ποσοτικής εκτίμησης των διαφόρων μορφών ή διαστάσεων του προβλήματος του περιβάλλοντος είναι αντικείμενη, θα πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι, με τη μονόπλευρη ποσοτική αναγωγή του προβλήματος από τη νεοκλασική προσέγγιση, υποθαβιμίζεται ή αποσιωπάται εντελώς, πιθανότατα σκόπιμα, η εξίσου σημαντική αν όχι σημαντικότερη ποιοτική διάσταση του προβλήματος, που αφορά τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής και τη σύνθεση των παραγωγικών σχέσεων. Πέρα όμως από το σημείο αυτό, στο οποίο θα επανέλθουμε παρακάτω, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ποσοτική προσέγγιση του προβλήματος από τη νεοκλασική θεωρία οδηγεί σε ένα “επιδερμικό δέσιμο” των προβλημάτων του περιβάλλοντος με την περιφερειακή ανάπτυξη, που συνεπάγεται μια όξυνση του προβλήματος ανάλογη ή αντιστρόφως ανάλογη με το επίπεδο ανάπτυξης των

επιμέρους περιφερειών ή χωρών. Στην τελευταία περίπτωση, και όσον αφορά τις υπανάπτυκτες χώρες, υποστηρίζεται συχνά ότι η φτώχεια του πληθυσμού είναι υπεύθυνη για την υπερεκμετάλλευση και την ουσιαστική αποψίλωση των τροπικών δασών που συνεπάγεται μια σημαντική καταστροφή του περιβάλλοντος. Κάτι αντίστοιχο θα μπορούσε να υποστηριχτεί και σε σχέση με τον τουρισμό σε χώρες όπως η Ελλάδα. Το να αποδίδουμε όμως ένα σημαντικό μέρος της υποδάθμισης του περιβάλλοντος στη φτώχεια των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών είναι λάθος, γιατί αυτό συκοτίζει τις πραγματικές αιτίες της φτώχειας αλλά και τις πραγματικές αιτίες υποδάθμισης του περιβάλλοντος (Liltz, 1991). Εκείνο όμως που γίνεται μάλλον προφανές είναι ότι χρειάζεται να διερευνηθούν οι συνθήκες, οι τάσεις και οι όροι της περιφερειακής ανάπτυξης, οι αιτίες των διαπεριφερειακών εντάσεων (ανάμεσα σε κέντρο και περιφέρεια), και να υπογραμμιστούν οι αναγκαιότητες που ενδεχόμενα συνδέουν τις περιφερειακές ανισότητες με την υποδάθμιση του περιβάλλοντος.

Ας σημειωθεί επίσης ότι, ακόμα και οι περιορισμένες θεωρητικές επιφυλάξεις που κατά καιρούς έχουν εγερθεί μέσα σε νεοκλασικά πλαίσια, σχετικά με τις αποτυχίες της αγοράς, τις εξωτερικές οικονομίες (ή αντιοικονομίες) και τις αναπτυξιακές ή περιβαλλοντικές τους επιπτώσεις (Bator, 1958, Coase, 1960, Bromley, 1978, Bromley - Hodge, 1990, Datta-Chaudhuri, 1990), έχουν σε μεγάλο βαθμό παραμεριστεί από την αναδίωση, ίδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία, του νεο-φιλελεύθερου δογματισμού και την επικράτηση του υποτιθέμενου “օρθολογισμού της αυτορυθμίζόμενης αγοράς” (βλ. και S. Amin, 1992). Ταυτόχρονα όμως παρατηρείται μια εωπερική διαμάκη (βλ. Victor, 1991, Goodland - Daly, 1993, Ropke, 1994), αλλά και μια αναδίπλωση της αστικής προσέγγισης, που στοχεύει μερικά στην ενσωμάτωση του ανερχόμενου οικολογικού κινήματος. Ετοι, προωθούνται ορισμένες αντιλήψεις όπως αυτές της “βιώσιμης ανάπτυξης” ή της “βιώσιμης γεωργίας” ειδικότερα, η ανάπτυξη ορισμένων σύγχρονων προσεγγίσεων για τη διαχείριση του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων (βλ. Baumol - Oates, 1990, Tisdell, 1991), και ορισμένες απαξικές προσεγγίσεις για τη συστράτευση της κοινωνίας και του κεφαλαίου προκειμένου να αντιμετωπιστεί το κοινό πρόβλημα (βλ. WCED, 1987, Brooks, 1991). Η όξυνση του οικολογικού προβλήματος, ειδικότερα, οδηγεί ορισμένες μερίδες του κεφαλαίου και το αστικό κράτος, σε ορισμένες του εκφάνσεις, στη μερική τουλάχιστον συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι, η διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας και η συντήρηση ορισμένων φυσικών πόρων ή κοινωνικών

συνθηκών αποτελούν προϋποθέσεις για την κερδοφόρα αναπαραγωγή του κεφαλαίου και την επιδίωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ). Ετοι, από την παρέμβαση του κράτους ή την επιχειρηματική δράση ορισμένων κεφαλαίων, δημιουργούνται ορισμένες αντίρροπες τάσεις στην καταστροφή του περιβάλλοντος, που σκετίζονται με την ανάπτυξη εναλλακτικών τεχνολογιών εξουκονόμησης ορισμένων φυσικών πόρων ή με την ανακύκλωση βιομηχανικών αποβλήτων (βλ. Βλάχου, 1990). Συχνά όμως τα εγγενή καρακτηριστικά της νεοκλασικής προσέγγισης, τα αφηρημένα και φορμαλιστικά υποδείγματα που χρησιμοποιούνται και η έλλειψη ενός συνετικού θεωρητικού πλαισίου οδηγούν σε μια εννοιολογική ασάφεια και σε μεγάλες αποκλίσεις ανάμεσα στα θεωρητικά συμπεράσματα ή τις ποσοτικές εκτιμήσεις των περιβαλλοντικών επιπτώσεων και στις πολιτικές πρακτικές που ακολουθούνται (Bromley, 1978, Hazilla - Kopp, 1990). Το κράτος μπορεί να αντιμετωπίσει με επιτυχία μερικές από τις αποτυχίες της αγοράς, με τον προσανατολισμό και την κατανομή των επενδύσεων ή τη δημιουργία της αναγκαίας υποδομής (υλικής και θεσμο-γνωσιολογικής) για την κερδοφόρα λειτουργία του κεφαλαίου, αλλά ο ταξικός και αντιφατικός καρακτήρας του αστικού κράτους δεν επιτρέπει την άριστη δυνατή επίλυση του προβλήματος της ανάπτυξης και την ουσιαστική αντιμετώπιση του οικολογικού ζητήματος (βλ. και Datta-Chaudhuri, 1990).

Σε αντίθεση με τη νεοκλασική προσέγγιση, οι κλασικοί του Μαρξισμού εξετάζουν τη μακροχρόνια ιστορική επιδραση της ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας στο περιβάλλον, μέσα στα πλαίσια της σχέσης ανθρώπου-φύσης (Engels, 1940), αλλά εστιάζουν την προσοχή τους στην ανάλυση των ιστορικά ειδικών καρακτηριστικών του ΚΤΠ. Η ιστορικά συγκεκριμένη αυτή προσέγγιση τους επιτρέπει να εντοπίσουν και να αποδώσουν στον καπιταλισμό τα σημαντικά φαινόμενα υποβάθμισης του περιβάλλοντος που παρατηρούνται μέχρι την εποχή τους.¹ Ο ποιοτικός καρακτήρας αυτής της προσέγγισης των κλασικών και των Μαρξιστών γενικότερα, που αφορά τον τρόπο οργάνωσης των παραγωγικών σχέσεων, τα κίνητρα της καπιταλιστικής παραγωγής, τις τοξικές συγκρούσεις και τον ανταγωνισμό, μας επιτρέπει, όπως θα γίνει σαφές και από τα επόμενα, να εξηγηθούμε κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο την εκρηκτική δύνηση του οικολογικού προβλήματος. Οι θεωρητικές δάσεις και οι σημαντικές ευαισθησίες των κλασικών του Μαρξισμού απέναντι στον άνθρωπο και το περιβάλλον μπορούν, σύμφωνα με αρκετούς συγγραφείς (Schmidt, 1972, Parsons, 1977, Luson, 1992, Vaillancourt, 1992), να συμβάλλουν, παράλληλα με το έργο άλλων

πρωτοπόρων του οικολογικού ρεύματος, στον επαναπροσδιορισμό της κοινωνικής ανάπτυξης, στην επανεξέταση του περιεχομένου της τεχνολογίας και των επιστημών, και στη θεωρητική εδραιώση του οικολογικού κινήματος.

Αν και οι τάσεις ανισόμερης περιφερειακής ανάπτυξης και υποδάθμισης του περιβάλλοντος που θα επισημανθούν παρακάτω έχουν γενικότερη ιαχύ και σημασία, η παρούσα εργασία εστιάζεται ειδικότερα στο χώρο της Ελλάδας και της ΕΟΚ, ενώ ταυτόχρονα και κατ' ανάγκη περιοριζόμαστε σε ορισμένες μόνο μορφές υποδάθμισης του περιβάλλοντος. Στο επόμενο τμήμα της εργασίας επισημαίνονται οι βασικές μορφές υποδάθμισης του περιβάλλοντος και αναλύονται οι κυριότερες από τις αυτίες αυτής της υποδάθμισης. Υποστηρίζεται ότι ο καπιταλιστικός τρόπος οργάνωσης της παραγωγής και η ασυμμετρική συμπεριφορά των καπιταλιστικών επιχειρηματικών μονάδων, που επιτείνεται από την κρίση υπερδυσσώρευσης των τελευταίων δεκαετιών και συνεπάγεται μια αυξανόμενη εξωτερικής του κόστους παραγωγής, αλλά και η δυνατότητα ιδιωτικής ιδιοποίησης των αποτελεσμάτων της εκμετάλλευσης εργατικής δύναμης και φυσικών πόρων σε μη καπιταλιστικές συνθήκες γενικότερα, συνιστούν τους κύριους υπευθύνους της υποδάθμισης της ποιότητας ζωής και της ραγδαίας οικολογικής καταστροφής. Στο τρίτο τμήμα αναλύονται γενικά οι επιπτώσεις του ΚΤΠ και της πολιτικής των ελεύθερων συναλλαγών και του εξωστρεφούς προσανατολισμού της ανάπτυξης στην ανισόμερη ανάπτυξη του καπιταλισμού, και διερευνούνται οι ειδικότερες δυσμενείς για την Ελλάδα επιπτώσεις που προκύπτουν από την ανισόμερη περιφερειακή ανάπτυξη μέσα στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής οικονομικής ολοκλήρωσης. Στο τέταρτο τμήμα εξετάζονται, με βάση ορισμένες ενδείξεις, οι επιπτώσεις της ανισόμερης σε δάρος της Ελλάδας περιφερειακής ανάπτυξης. Υποστηρίζεται ότι, μέσα στις υπάρχουσες συνθήκες, η τάση αυτή δεν συνεπάγεται μόνο μια αναδιάρθρωση της παραγωγής και μια υποδάθμιση του τρόπου ένταξης της χώρας μέσα στο διεθνή καπαμερισμό εργασίας (ΔΚΕ), αλλά και μια ραγδαία υποδάθμιση του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος. Στο τελευταίο τμήμα καταλήγουμε με τις προοπτικές των τάσεων που προαναφέρθηκαν και ορισμένες συμπερασματικές παρατηρήσεις για τις περιβαλλοντικές εξελίξεις της χώρας.

2. Μορφές και αυτίες υποδάθμισης του περιβάλλοντος

Οπως είναι γνωστό, οι βασικές μορφές υποδάθμισης του περιβάλλοντος, που συνιστούν παράγοντες όξυνσης της οικολογικής κρίσης, περιλαμβάνουν την αποδάσωση, την απώλεια της βιολογικής

διαφοροποίησης (χλωρίδας και πανίδας), την ερήμωση, τη διάβρωση εδαφών, την εξάντληση μη ανανεώσιμων φυσικών πόρων, τη μόλυνση των θαλασσών και του πόσιμου νερού, την καταστροφή του ενάλιου πλούτου, την αστική ρύπανση και το συνωστισμό, τα τοξικά κατάλοιπα, τη γενικότερη ατμοσφαιρική ρύπανση, το φαινόμενο του θερμοκηπίου και την καταστροφή του στρώματος όζοντος. Επιπλέον θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως μορφές υποβάθμισης του φυσικο-κοινωνικού περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής, με ιδιαίτερη σημασία για την Ελλάδα, την χωροταξική, οικιστική και πολιτιστική υποβάθμιση, τις γενικότερες συνθήκες κοινωνικής διαβίωσης, το συνωστισμό και το αδιαχώρητο σε ορισμένα κεντρικά σημεία πόλεων ιδιαίτερα σε εποχές και ώρες τουριστικής αιχμής, και την αύξηση των πιθανοτήτων οδικών ή άλλων ατυχημάτων, ή την υποβάθμιση των τηλεπικοινωνιών και συγκοινωνιών ιδιαίτερα σε περιόδους τουρισμού.²

Πέρα ούμως από μια λιγότερο ή περισσότερο νατουραλιστική, μορφολογική περιγραφή της υποβάθμισης του περιβάλλοντος, αξιοσημείωτη είναι εδώ η αναφορά του Κ. Μαρξ στην υποβάθμιση των τριών βασικών συνθηκών της παραγωγής. Οι συνθήκες αυτές της παραγωγής αφορούν: πρώτο, την εργατική δύναμη ή τις “προσωπικές συνθήκες παραγωγής”, όπως τις αποκάλεσε ο Μαρξ, δεύτερο, τις “φυσικές ή εξωτερικές συνθήκες της παραγωγής” και, τρίτο, τις “γενικές, κοινωνικές συνθήκες της παραγωγής” (βλ. και O’Connor, 1988).

Οπως γίνεται σαφές από τα παραπάνω, η διαφορετικότητα και ο κατ’εξοχήν ποιοτικός χαρακτήρας ορισμένων μορφών υποβάθμισης του περιβάλλοντος καθιστά εξαιρετικά δύσκολη, αν όχι αδύνατη, τη μέτρηση και αναγωγή της σε ένα ενιαίο μέτρο ή δείκτη. Το γεγονός αυτό δέδαια δε θα πρέπει να αποτρέπει από την προσπάθεια έστω και εξειδικευμένων ή μερικών μετρήσεων (εκτιμήσεων) της περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Η ποσοτικοποίηση αυτή μπορεί να εξυπηρετεί όχι μόνο τη χάραξη και εφαρμογή μιας ορισμένης πολιτικής, αλά μπορεί επίσης να αποτελεί τη βάση για διαχρονικές, διαπεριφερειακές και διεθνείς συγκρίσεις. Εκείνο ούμως που έχει ιδιαίτερη σημασία, και θα πρέπει να θεωρηθεί σαν δεδομένο για τους σκοπούς του παρόντος, είναι η αιχενόμενη τάση περιβαλλοντικής υποβάθμισης, η οποία είναι εμφανής τόσο στο επίπεδο της Ελλάδας όσο και σε γενικό, πλανητικό επίπεδο.

Αναφορικά τώρα με τις αιτίες της υποβάθμισης του περιβάλλοντος, θα υποστηρίξουμε ότι η υποβάθμιση αυτή οφείλεται γενικά στη διαδικασία ταξικής διαμόρφωσης της κοινωνίας, που στηρίζεται στη δυνατότητα ιδιοποίησης, από ορισμένα άτομα ή τάξεις, της φύσης και του πλεονάσματος της παραγωγικής διαδικασίας. Στις σημερινές

καπιταλιστικές συνθήκες, η ραγδαία υποβάθμιση του περιβάλλοντος οφείλεται κατά κύριο λόγο στις ειδικές καπιταλιστικές συνθήκες ιδιοκτησίας των μέσων της παραγωγής, στη συνακόλουθη ιδιωτική ιδιοποίηση του προϊόντος και της υπεραξίας, και στην επιδιώξη του κεφαλαίου για μεγιστοποίηση του κέρδους.³ Οι ειδικές καπιταλιστικές συνθήκες ιδιοκτησίας αφορούν την διαδικασία ιδιοποίησης και ελέγχου των μέσων παραγωγής (συμπεριλαμβανόμενης της φύσης) από την αστική τάξη, τη στιγμή που η ιδιοποίηση αυτή συνεπάγεται από την άλλη πλευρά μια αναγκαστική προσφορά μισθωτής εργασίας από την εργατική τάξη. Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία εδώ δεν είναι η ιδιοκτησία ως νομική κατηγορία, αλλά οι δυνατότητες ιδιοποίησης που συνεπάγεται μια ορισμένη διαμόρφωση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Η διαδικασία ιδιοποίησης, ως το δυναμικό στοιχείο που προκύπτει από τα πλαίσια της παραγωγικής διαδικασίας, συνεπάγεται στη συνέχεια τη συσσώρευση της υπεραξίας (ανάπτυξη) και την αντίστοιχη διαμόρφωση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων.

Αντίθετα, ορισμένοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι ο καπιταλισμός δε θα πρέπει να θεωρηθεί ο κύριος ένοχος, και προσβάλλονταν μια σειρά αιτιωδών παραγόντων που αφορούν την τεχνολογία, τη δημιουργαφία, τη γεωγραφία, τον πολιτισμό, την ιδεολογία και τις μορφές ιδιοκτησίας (βλ. Toledo, 1992). Αναμφίβολα ορισμένοι από τους παραγόντες αυτούς μπορεί να έχουν μια μικρότερη ή μεγαλύτερη αυτόνομη επίδραση, οι περισσότεροι όμως καθορίζονται σε τελική ανάλυση από τον τρόπο οργάνωσης και τις συνθήκες παραγωγής. Στις σημεινές συνθήκες συγκεκριμένα, και ιδιαίτερα μέσα στα πλαίσια της αυξανόμενης παγκόσμιας οικονομικής ολοκλήρωσης, καθορίζονται από τον ΚΤΠ και τις συνθήκες συσσώρευσης του κεφαλαίου. Οι ίδιοι συγγραφείς προσβάλλουν το παραπλανητικό δίλημμα αν η οικολογική κρίση μπορεί να θεωρηθεί απόδειξη της αυτο-καταστροφικότητας του καπιταλισμού. Άλλα η οποιαδήποτε καταστροφή ή κατάρρευση του καπιταλισμού δεν μπορεί, προφανώς, να επέλθει αυτόματα. Μπορεί μόνο να προκύψει από την ανάπτυξη της αναγκαίας κοινωνικής συνείδησης πάνω στη βάση των αντικειμενικά οξυνόμενων προβλημάτων.

Συντά, και προκειμένου να διασκεδαστεί η ευθύνη του καπιταλισμού για την υποβάθμιση του περιβάλλοντος (βλ. Toledo, 1992), υποστηρίζεται ότι φαινόμενα ωύπανσης και καταστροφικής χρήσης των φυσικών πλουτοπαραγωγικών πηγών είναι υπαρκτά ακόμα και στην αρχαιότητα, ενώ είναι επίσης εμφανή σε πολλές περιπτώσεις των πρώην χωρών του λεγόμενου “υπαρκτού σοσιαλισμού”. Στο επικείρημα όμως αυτό μπορεί να αντιταχθεί ότι:

(α) το πρότυπο οργάνωσης και ανάπτυξης των χωρών του λεγόμενου “υπαρκτού σοσιαλισμού” δεν ανταποκρίνεται ούτε στα οράματα του Μαρξ, ούτε στη φύση του σοσιαλισμού ως ενός κοινωνικά ελεγχόμενου συστήματος κοινωνικής ανάπτυξης.

(β) το πρόδολημα του περιβάλλοντος και η οικολογική κρίση έχουν σε μεγάλο βαθμό προκύψει ιστορικά και σε παγκόσμιο επίπεδο από την ανάπτυξη του καπιταλισμού κατά τους τελευταίους αιώνες, με δραματική οξυότητα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, και όχι από οποιοδήποτε άλλο κοινωνικό σύστημα.⁴

(γ) ο εντοπισμός των αιτίων υποβάθμισης του περιβάλλοντος καθιστά αναγκαία την ανάλυση των ειδικών χαρα-κτηριστικών και των κινήτρων του τρόπου οργάνωσης της παραγωγής, από τα οποία με συγκεκριμένο τρόπο προκύπτει το πρόδολημα.

Είναι αναγκαίο λοιπόν να αναλύσουμε κάπως ειδικότερα την ευθύνη του ΚΤΠ στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Μια τέτοια ανάλυση είναι αναγκαίο να ξεκινά από τη σφράγιδα της παραγωγής και ιδιοποίησης, όπως αναλύθηκε παραπάνω. Ας σημειωθεί επιπλέον ότι, η φύση (γη, διαισικός πλούτος, ορυκτοί και υδάτινοι πόροι, κλπ.) δεν αποτελεί μόνο αλλά συχνά και αντικείμενο της παραγωγικής διαδικασίας. Το γεγονός αυτό, και η εκτατική και χωρίς όρια αναπαραγωγή του κεφαλαίου που ωθείται από την τάση μας ανταγωνιστικής συσώρευσης, συνεπάγονται συχνά την τάση καταχρηστικής εκμετάλλευσης και αξιοποίησης των στοιχείων της φύσης, και κατά συνέπεια μια υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Για να κατανοήσουμε όμως καλύτερα το πρόδολημα, στις σημερινές συνθήκες οξυότητης της οικολογικής κρίσης, είναι σκόπιμο να αναφερθούμε επίσης στις γνωστές πλέον και ουσιαστικές αποτυχίες του μηχανισμού της αγοράς στο να οδηγήσει στην κατάλληλη ενσωμάτωση των θετικών ή των περιορισμό αρνητικών εξωτερικών οικονομιών. Στην ανάπτυξη του, λοιπόν, το κεφάλαιο, και ιδιαίτερα με τη συγκέντρωση και αναδιάρθρωση κατά τις τελευταίες δεκαετίες, έχει επιτύχει σε σημαντικό βαθμό την αντιμετώπιση των αποτυχιών της αγοράς και την ενσωμάτωση (εσωτερίκευση) θετικών εξωτερικών οικονομιών ή οικονομιών κλίμακας που προκύπτουν από την ανάπτυξη της παραγωγής, των αγορών, της τεχνολογίας και της εξειδίκευσης. Η καθετοποίηση και ο πολυμερισμός (conglomeration) του κεφαλαίου αλλά και οι περιφερειακές οικονομικές ολοκληρώσεις έχουν συντελέσει στην επίτευξη αυτού του στόχου, περιορίζοντας βέβαια μερικά ή εκτοπίζοντας τη λειτουργία του ίδιου του μηχανισμού της αγοράς. Το κράτος, όπως αναφέρθηκε ήδη, έχει επίσης συμβάλλει στη μερική αντιμετώπιση των αποτυχιών της αγοράς. Από

την άλλη μεριά όμως το κεφάλαιο, στηριζόμενο στον ιδιοκτησιακό έλεγχο των μέσων παραγωγής και την ιδιωτική ιδιοποίηση του προϊόντος, και πιεζόμενο από τον έντονο ανταγωνισμό και την ανάγκη περικοπής του (ιδιωτικού) κόστους παραγωγής, ιδιαίτερα μέσα στα πλαίσια της οξυνόμενης κρίσης υπερσυσσώρευσης κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, οδηγείται σε μια αυξανόμενη εξωτερίκευση του κόστους παραγωγής δημιουργόντας σοδαρές αντιοικονομίες και καταστροφές ή υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Από τις παραπάνω δύο τάσεις προκύπτει μια ασυμμετρική συμπεριφορά του κεφαλαίου στην ενσωμάτωση των θετικών και την εξωτερίκευση των αρνητικών εξωτερικών οικονομιών, που αποτελεί την καρδιά του προβλήματος. Και εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι θα ήταν μάλλον παραπλανητικό να τοποθετηθεί το πρόβλημα μόνο στο επίπεδο της ανταγωνιστικής σχέσης και στην αντίθεση ανάμεσα στις επιδιώξεις ή τη δράση των ατομικών κεφαλαίων και των απαιτήσεων του κεφαλαίου συνολικά. Το πρόβλημα προκύπτει από την ίδια τη φύση και την εγγενή καταστροφικότητα (όχι αυτοκαταστροφικότητα) του κεφαλαίου και επομένως, ακόμα και μια υποθετική ενιαίοποίηση του κεφαλαίου ή η όποια δράση του κράτους (που εξυπηρετεί τα συμφέροντα του κεφαλαίου συνολικά) δεν θα μπορούσε να αποτελέσει λύση του προβλήματος (Lebowitz, 1992).

Ας σημειωθεί επίσης ότι οφισμένοι συγγραφείς (O'Connell, 1988) κάνουν λόγο για τη δεύτερη αντίθεση του καπιταλισμού ή τον “απόλυτο γενικό νόμο της περιβαλλοντικής υποβάθμισης”, αναφερόμενοι συσιαστικά στην τάση συγκέντρωσης πλούτου από τη μια μεριά και καταστροφής του περιβάλλοντος από την άλλη, ή στην τάση αύξησης της παραγωγής αγνούντας τις φυσικές συνθήκες. Η κριτική κατανόηση της αντίθεσης αυτής συνεπάγεται την αναγνώριση ότι η καταστροφική ιδιοποίηση και χρήση από τον καπιταλισμό της εργατικής δύναμης, του χώρου και του περιβάλλοντος πηγάζει από την ίδια τη φύση του ΚΤΠ. Μέσα από την αντίθεση αυτή αναδεικνύεται ειδικότερα η αντίθεση ανάμεσα στο ιδιωτικό (λογιστικό) και το συνολικό καπιταλιστικό κόστος παραγωγής, και ανάμεσα στα ιδιωτικά και συνολικά καπιταλιστικά συμφέροντα από τη μια και το συμφέρον της ευρύτερης κοινωνικής πλειοψηφίας των εργαζομένων από την άλλη. Παίρνοντας υπόψη ότι η πρώτη αντίθεση του καπιταλισμού αφορά την κρισιογενετική τάση αύξησης της παραγωγής ανέξαρτητα από τις κοινωνικές συνθήκες, πέρα δηλαδή από τις δυνατότητες μιας επαρχούς απορρόφησης του προϊόντος και κερδοφορίας για το κεφάλαιο, οφισμένοι συγγραφείς (βλ. Lebowitz, 1992) επισημαίνουν ότι η δεύτερη αντίθεση δεν αποτελεί παρά μια ξεχωριστή μορφή της ίδιας αντίθεσης που συνδέεται με ουσιαστικό τρόπο με την άλλη μορφή

(την πρώτη αντίθεση). Η κυρίαρχη αντίθεση που υπονοείται εδώ είναι η αντίθεση ανάμεσα στις ανάγκες του κεφαλαίου και στις ανάγκες της κοινωνίας (των ανθρώπων). Στη στενή αλληλεξάρτηση των δύο αυτών μορφών της αντίθεσης έχουμε ήδη αναφερθεί. Η πρώτη προφανώς ενισχύει τη δεύτερη, αλλά και το αντίστροφο ισχύει.

Ο J. O'Connell επισημαίνει ακόμα ότι, η αφαιρέση του πολιτισμού και της φύσης στη συζήτηση για τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, η υπερβολική προσήλωση στην υλική αφθονία που οδηγεί στο φετιχισμό της αύξησης των παραγωγικών δυνάμεων, και η έκθεση της θεωρίας της συσσώρευσης χωρίς αναφορά το κράτος και στις συνθήκες της παραγωγής αποτελούν παραδείγματα οικονομιστικών / προντακτιβιστικών προσεγγίσεων.⁵ Παράλληλα θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι, η θεώρηση της οικονομίας έξω από ιστορικοκοινωνικά πλαίσια, και η παρουσίαση της καπιταλιστικής ιδιωτικής ιδιοκτησίας ως φυσικού και όχι ιστορικού θεομού αποτελούν την πεμπτουσία μιας οικονομιστικής προσέγγισης. Το σημείο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί συχνά ένα μέρος της υποδάθμισης του περιβάλλοντος αποδίδεται στο θεομό της ιδιοκτησίας, ανεξάρτητα από τον ΚΤΠ. Και αναμφίβολα η ιδιωτική ιδιοκτησία έχει κάποια γενικότερη σημασία, αφού αποτελεί ένα θεομό που δίδει το δικαίωμα στον ιδιοκτήτη να ιδιοποιείται τα προϊόντα και τις υπηρεσίες της φύσης, και έτοι είναι μέρος της ευθύνης για την υποδάθμιση του περιβάλλοντος μπορεί να συνδέεται με το θεομό αυτό πέρα από τα ιστορικά όρια του καπιταλισμού. Άλλα εκείνο που θα πρέπει εδώ να υπογραμμιστεί είναι ότι η καπιταλιστική ιδιωτική ιδιοκτησία αποκτά ένα ιστορικά συγχερούμενο χαρακτήρα και διαμορφώνεται σε έκταση και μορφές από την αντίστοιχη ανάπτυξη των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων που στοχεύουν στην χρηματοποίηση της φύσης για την παραγωγή αξίας (βλ. και Bina, 1989). Επιπλέον θα πρέπει να σημειώσουμε ότι εκείνο που έχει μεγαλύτερη σημασία σε σκέση με την ιδιοκτησία είναι το κεφάλαιο ως κοινωνική παραγωγική σχέση. Και τούτο, όχι μόνο γιατί το κεφάλαιο μετασχηματίζει και δίδει ένα ειδικό χαρακτήρα στην ιδιοκτησία, αλλά κυρίως διότι το κεφάλαιο αποτελεί την κινητήρια δύναμη και τον καθοριστικό παράγοντα των μέσων και των στόχων της παραγωγικής διαδικασίας, και διότι μπορεί να περιλαμβάνει στους κόλπους του ευρύτερους κοινωνικούς φορείς, πέραν των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής, που λόγω της θέσης και του ειδικού τους ρόλου μπορούν να έχουν μια βασική ευθύνη τόσο στη διαχείριση της παραγωγής όσο και στην υποδάθμιση του περιβάλλοντος. Το σημείο αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία στη νέα κοινωνικο-ταξική συγχρότηση που προκύπτει στη σύγχρονη φάση

ανάπτυξης του καπιταλισμού, με την εξάπλωση των μετοχικών εταιριών σε εθνική και παγκόσμια κλίμακα, και με την ανάπτυξη ορισμένων κοινωνικών στρωμάτων διαχειριστών (managers) που περιλαμβάνονται στους φορείς του κεφαλαίου (βλ. και Μπετελέμ, 1972, Carchedi, 1991: ch.2, pp. 32-41).

Παρεπιπτόντως θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, ακόμα και σε περιπτώσεις απουσίας ιδιωτικής ιδιοκτησίας, όπως ήταν η περίπτωση της κρατικής ιδιοκτησίας στις κάρδες του πρώην "υπαρκτού οσιαλισμού", η απουσία εργατικού ελέγχου και κοινωνικοποίησης και η ύπαρξη μιας γραφειοκρατικής διαχειριστικής ελίτ που, έχοντας τον ουσιαστικό έλεγχο των μέσων παραγωγής και των οικονομικών αποφάσεων, αποκτά τη δυνατότητα ιδιοποίησης ορισμένου πλεονάσματος, ενδέχεται να δημιουργούν τις προϋποθέσεις ανάπτυξης "παραγωγιστικών" και οικονομιστικών αντιλήψεων ή τάσεων και κατ'επέκταση υποθάβμισης του περιβάλλοντος και ανατροπής της οικολογικής ισορροπίας (βλ. και Μπετελέμ, 1972: 143-44, 206). Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι, η υιοθέτηση δυτικής, καπιταλιστικής τεχνολογίας συνετέλεσε στην ιεραρχική δόμηση και το γραφειοκρατικό έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας, και τελικά στην αναπαραγωγή των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, με σοδαρές επιπτώσεις στο περιβάλλον (βλ. Carchedi, 1993).

Ας σημειωθεί τέλος ότι, πέρα από τη γενική επίδραση του ΚΤΠ στην υποθάβμιση του περιβάλλοντος, η τάση ανισόμερης ανάπτυξης του καπιταλισμού σε εθνικό και διεθνές επίπεδο και η δημιουργία περιφερειακών εντάσεων έχει πιθανότατα, και όπως θα αναλύσουμε ειδικότερα στο επόμενο τμήμα, δυσμενείς επιπτώσεις στο κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον. Η τάση δέδαια της ανισόμερης καπιταλιστικής ανάπτυξης ενδέχεται να τροποποιείται από την αναπτυξιακή στρατηγική που ακολουθείται σε μια κάρδα ή από τη συμμετοχή της σε μια ορισμένη περιφερειακή ολοκλήρωση, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Ελλάδας. Γ' αυτό οι τάσεις της περιφερειακής ανάπτυξης είναι ανάγκη να διερευνηθούν σε συνδυασμό με τους δύο αυτούς παράγοντες.

3. Αναπτυξιακή στρατηγική και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση: επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία

Στο τμήμα λοιπόν αυτό είναι ανάγκη να διερευνήσουμε σύντομα τις τάσεις περιφερειακής ανάπτυξης μέσα στα πλαίσια της Ελλάδας και της ΕΟΚ, καθώς επίσης τους ρυθμούς και τα ποιοτικά καρακτηριστικά της ανάπτυξης της κάρδας που έχουν μια άμεση ή έμμεση επίδραση στο περιβάλλον. Το ξήτημα αυτό απαιτεί τόσο εμπειρική διερεύνηση, όσο και

θεωρητική πρόβλεψη ή εμμηνεία των διαφαινόμενων τάσεων. Πριν όμως προχωρήσουμε σε εμπειρικές διαπιστώσεις για τις επιπτώσεις στην Ελλάδα από την Κοινοτική ολοκλήρωση, είναι ίσως σκόπιμο να εκθέσουμε συνοπτικά τους λόγους που καθορίζουν γενικά την τάση ανισόμερης ανάπτυξης του καπιταλισμού.

Σε αντίθεση με τις αρμονιστικές και ισορροπιστικές αντιλήψεις της κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας, και ανεξάρτητα από το ρόλο των εσωτερικών σχέσεων παραγωγής στον προσδιορισμό των διαπεριφερειακών ή διεθνών διαφορών ανάπτυξης, η τάση ανισόμερης ανάπτυξης του καπιταλισμού ερμηνεύεται, στα πλαίσια της σχετικής Μαρξιστικής βιβλιογραφίας, σε δύο κατ' αρχήν επίπεδα. Σε ένα πρώτο επίπεδο γίνεται αντιληπτό ότι το ελεύθερο εμπόριο από μόνο του, και ανεξάρτητα από το ενδεχόμενο άνισης ανταλλαγής, αποτελεί μηχανισμό ανισόμερης ανάπτυξης (Shaikh, 1980, Siegel, 1984, Λιοδάκης, 1985). Στις περιπτώσεις των βιομηχανικών κλάδων ή χωρών που διαθέτουν ένα απόλυτο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στο διαπεριφερειακό ή διεθνές εμπόριο, η πραγματοποίηση της αξίας και η αυτοεπέκταση (εκτεταμένη αναπαραγωγή) του κεφαλαίου προχωρά ανεμπόδιστα, πράγμα που ενισχύει αυτούς τους κλάδους ή πόλους ανάπτυξης. Αντίθετα, στους κλάδους ή χώρες με απόλυτα μειονεκτήματα, οι αναπτυξιακές επιδράσεις του εμπορίου είναι αρνητικές. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, παράλληλα, οι μεταφορές αξιών, με τη μορφή της άνισης ανταλλαγής στην ευρεία της έννοια, ενισχύονται και ενιοχύουν διαλεκτικά τις διαπεριφερειακές ή διεθνείς διαφορές ανάπτυξης (Shaikh, 1980, Siegel, 1984, Hadjimichalis, 1987: ch.2, Carchedi, 1991: ch.6-7, Larrain, 1991, Λιοδάκης, 1991: 125-135). Από τη μα μεριά, ενισχύεται η αναπτυξιακή δυναμική των κλάδων ή χωρών που μέσω της ανταλλαγής ιδιοποιούνται μια συνολική αξία που υπερβαίνει την παραγώμενη σ' αυτές αξία, ενώ από την άλλη αποδυναμώνεται η δυναμική των κλάδων ή χωρών που δεν καταφέρουν να πραγματοποιήσουν και να ιδιοποιηθούν ένα μέρος της συνολικής αξίας που παράγονται. Οι τάσεις αυτές προκύπτουν γενικά από τα εγγενή χαρακτηριστικά του ΚΤΠ. Πέραν τούτου, οι διαφορές ανάπτυξης μπορεί να επηρεάζονται από το πρότυπο ανάπτυξης, την πολιτική εμπορίου, τις επιλογές οικονομικής ανάπτυξης και ολοκλήρωσης, και την κίνηση κεφαλαίων.

Ας σημειωθεί επίσης ότι η τάση ανισόμερης ανάπτυξης έχει τα θεωρητικά της συνεπακόλουθα στο πρόβλημα του περιβάλλοντος. Καταφρήνη, η φθίνουσα ανταγωνιστικότητα του κεφαλαίου στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες ή περιοχές, εκφραζόμενη από ένα σχετικά αυξανόμενο κόστος ανά μονάδα προϊόντος, ωθεί τις επικειμένους σε μια

προσπάθεια αντισταθμίσματος με την υπερεκμετάλλευση της εργατικής δύναμης ή των φυσικών πόρων και την εξωτερίκευση γενικότερα μέρους του συνολικού κόστους της παραγωγής, αγνωάντας ορισμένες παρενέργειες ή παραπροϊόντα της παραγωγικής διαδικασίας. Για τον ίδιο λόγο, και προκειμένου να διασφαλίσουν ένα ορισμένο επίπεδο εισοδήματος ή την οικονομική τους επιβίωση, ορισμένες οικονομικές μονάδες (συμπεριλαμβανομένων των αγροτικών οικογενειακών νοικοκυριών) τείνουν να επεκτείνουν ποσοτικά την παραγωγή τους. Και οι δύο αυτές τάσεις έχουν προφανείς επιδράσεις στην υποδάθμιση του κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος. Επιπλέον, η οικονομική και πολιτική επικυριαρχία των αναπτυγμένων στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες μπορεί να συνεπάγεται μια διάθεση αποβλήτων από τις πρώτες στις δεύτερες χώρες, μια ενδεχόμενα αντίστροφη γεωργαφική μετανάστευση ή αναδιάταξη διοικητικών μονάδων, και μια στρεβλή ανάπτυξη των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. Η στρεβλή αυτή (μη ισόρροπη και ανορθολογική από εθνική άποψη) ανάπτυξη συνεπάγεται, όπως θα αναλυθεί και πιό συγκεκριμένα παρακάτω, μια συστηματική επιβάρυνση και υποδάθμιση του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος.

Οσον αφορά την πολιτική (ή στρατηγική) ανάπτυξης και εξωτερικών συναλλαγών, και όπως είναι γνωστό, στο παρελθόν έχει γίνει η διάκριση ανάμεσα στη στρατηγική “υποκατάστασης εισαγωγών” (import substitution) και τη στρατηγική “προώθησης των εξαγωγών” (export promotion, or export-led growth). Η πρώτη περιλαμβάνει την προώθηση της εγκώριας παραγωγής ιδιαίτερα των προγενέστερα εισαγόμενων προϊόντων με τη βοήθεια δασμολογικών και μη περιορισμάν και με μια ενδεχόμενα υπερτιμημένη ισοτιμία του εθνικού νομίσματος. Αντίθετα η στρατηγική προώθησης των εξαγωγών υιοθετεί μια υποθετικά ουδέτερη πολιτική που δεν μεροληπτεί κατά των εξαγωγών, αλλά στηρίζεται στη λογική της αποκατάστασης των οωστών τιμών (getting the prices right) μέσω της ελεύθερης δράσης του μηχανισμού της αγοράς και στην αξιοποίηση των υποτιθέμενων συγκριτικών πλεονεκτημάτων. Στη σύγχρονη εκδοχή της, η στρατηγική αυτή αντανακλά μια περιορισμένη κυβερνητική παρέμβαση και συχνά ευνοεί μια υποτίμηση του εθνικού νομίσματος. Με βάση τη συντηρητική αυτή εκδοχή της στρατηγικής για την προώθηση των εξαγωγών, υποστηρίζεται τελευταία από διάφορους συγγραφείς ή διεθνείς οργανισμούς ότι, η ανάπτυξη των εξαγωγών αποτελεί βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη των αναπτυσσομένων χωρών (World Bank, 1987, Dollar, 1992).

Σε αντίθεση με τις προτάσεις της νεοκλασικής αυτής ορθοδοξίας, η οποία συγκέει τα αποτελέσματα ή τις επιδράσεις της ανάπτυξης

(επέκταση εξαγωγών) με τις αιτίες τους (συσσώρευση κεφαλαίου και ανάπτυξη), αρκετοί συγγραφείς, ακόμα και σε νεοκλασικά πλαίσια, φαίνεται να αναπτύσσουν μια κριτική στάση και να απορρίπτουν τις υποθέσεις και τα συμπεράσματα της προσέγγισης που επικεντρώνεται στην ανάγκη προώθησης των εξαγωγών. Στα πλαίσια της κριτικής αυτής θεώρησης, εκφράζεται κάποιος εμπειριοτικός σκεπτικισμός, επισημαίνεται η αναστροφή της αιτιακής σχέσης ανάμεσα στην ανάπτυξη των εξαγωγών και την οικονομική μεγέθυνση, και υποδεικνύεται η αποφασιστική σημασία του ρόλου του κράτους στη διαμόρφωση του οικονομικού περιβάλλοντος και τη διασφάλιση μιας σταθερής διαδικασίας ανάπτυξης (βλ. Colomboatto, 1990, Datta-Chaudhuri, 1990, Dodaro, 1991, Hein, 1992). Άλλα και η κριτική αυτή προσέγγιση, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι, στην καλλίτερη περίπτωση καταλήγει σε μια κυκλική αιτιολόγηση και ορισμένες ταυτολογικές παρατηρήσεις, δεχόμενη το γεγονός ότι η επέκταση των εξαγωγών είναι πιθανότατα η συνέπεια του επιπέδου ανάπτυξης, και υποθέτοντας έτσι αυτό που είναι ανάγκη να δειχθεί αναλυτικά, δηλαδή τη διαδικασία και το επίπεδο ανάπτυξης (βλ. Jung - Marshall, 1985, Dodaro, 1991). Το σημείο αυτό φαίνεται μάλλον να επιδειβαίνει τη Μαρξιστική αντίληψη που δίνει προτεραιότητα στη σφαίρα της παραγωγής σε σχέση με αυτήν της ανταλλαγής.

Από Μαρξιστική σκοπιά έχει σωστά επισημανθεί ότι η απόλυτη δικτούμηση ανάμεσα στη στρατηγική υποκατάστασης εισαγωγών και αυτήν του εξαγωγικού προσανατολισμού, και η θεώρηση της στρατηγικής αυτής επιλογής ως ζητήματος ελεύθερης πολιτικής επιλογής των διαφόρων χωρών είναι μάλλον παραπλανητική. Στην πραγματικότητα τα δύο αυτά πρότυπα ανάπτυξης μπορούν να θεωρηθούν ως δύο φάσεις μιας ενιαίας διαδικασίας, που και οι δύο εξυπηρετούν τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου (Bina - Yaghmaian, 1991). Η ευρεία εφαρμογή της υποκατάστασης των εισαγωγών κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, ιδιαίτερα σε αναπτυσσόμενες χώρες, αντιστοιχούσε σε ένα στάδιο εκτατικής ανάπτυξης και σε ένα καμπηλότερο επίπεδο διεθνοποίησης και οικονομικής εξειδίκευσης, και αντανακλούσε διαφορετικές ανάγκες του κεφαλαίου, ενώ η επικράτηση κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες του εξαγωγικού προσανατολισμού της ανάπτυξης και των απελευθερωτικών τάσεων στο διεθνές εμπόριο αντανακλούν τις ανάγκες μιας εντατικότερης ανάπτυξης, ενός μεγαλυτέρου βαθμού διεθνούς εξειδίκευσης και μιας εντονότερης διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Αντανακλούν ακόμα τις αναγκαίες αναδιαρρόσεις που υπαγορεύονται από την ανάπτυξη των τεχνολογιών αυχμής. Γι' αυτό το λόγο λοιπόν, άλλα και επειδή ο εισαγόμενος τεχνολογικός εκσυγχρονισμός μιας χώρας όπως η Ελλάδα

εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη δυνατότητα της να εξάγει αγαθά και υπηρεσίες, μπορούμε να πούμε ότι ο εξωστρεφής προσανατολισμός δεν είναι απόλυτα ελεύθερη πολιτική επιλογή. Στην έκταση πάντως που ο εξωστρεφής προσανατολισμός μπορεί να θεωρηθεί ως πολιτική, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι είναι μια πολιτική για το μεγάλο ολιγοπωλιακό κεφάλαιο και τις ισχυρές ανταγωνιστικά χώρες, και όχι για το μη ανταγωνιστικό κεφάλαιο και τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες.⁶ Θα υποστηρίξουμε παραπέρα, γιαυτόν ακριβώς το λόγο, ότι η πολιτική εξωστρεφούς προσανατολισμού, ενταγμένη μέσα στα γενικότερα πλαίσια της απελευθέρωσης του εμπορίου, ενισχύει την τάση ανισόμερης ανάπτυξης που πηγάζει, όπως αναλύσαμε ήδη, από τα εγγενή χαρακτηριστικά του ΚΤΠ και από τη διαδικασία του ελεύθερου εμπορίου και της άνισης ανταλλαγής (μεταφορά αξιών) ειδικότερα.

Ενας ακόμα παράγοντας, που φαίνεται από τα μέσα της δεκαετίας του '70 να ενισχύει παραπέρα την τάση ανισόμερης ανάπτυξης και τις περιφερειακές ανισότητες, σχετίζεται με την κίνηση του κεφαλαίου και την πραγματοποίηση άμεσων επενδύσεων. Με τις σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις και τη συνεχιζόμενη διεθνή κρίση του καπιταλισμού ενισχύεται, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, η τάση συγκέντρωσης/συγκεντρωτισμού του κεφαλαίου σε κλαδικό, εθνικό, Κοινωνικό και παγκόσμιο επίπεδο (βλ. Liodakis, 1990, Μαραβέγιας, 1990).

Η αυξανόμενη διεθνοποίηση της παραγωγής και του κεφαλαίου, που από Μαρξιστική άποψη θεωρούνται νομοελειακές τάσεις, δημιουργούν τις αντικειμενικές συνθήκες για την ανάπτυξη περιφερειακών οικονομικών και πολιτικών ολοκληρώσεων, όπως είναι η περιπτώση της ΕΟΚ. Το γεγονός ότι οι ολοκληρώσεις αυτές συντελούνται με την κυριαρχία του υπερεθνικού κεφαλαίου, του οποίου η συσσώρευση απαιτεί ορισμένες υπερεθνικές θεσμικές και οικονομικές ρυθμίσεις, συνεπάγεται ένα περιορισμό της ρυθμιστικής εμβέλειας των επιμέρους εθνικών κρατών. Οσον αφορά τώρα τις αναμενόμενες επιδράσεις και τα πραγματικά αποτελέσματα μιας τελωνειακής ένωσης ή της συγκεκριμένης Ευρωπαϊκής οικονομικής ολοκλήρωσης, τα πράγματα δεν φαίνεται να είναι εντελώς σαφή στη σχετική βιβλιογραφία. Ενα μεγάλο πάντως μέρος της θεωρητικής ανάλυσης και ο μεγάλος όγκος των εμπειρικών ενδείξεων φαίνεται να αντιπαρατίθενται στις θεωρητικές και συχνά δογματικές προσδοκίες για μια οργανωτική ισοτιμία, οικονομική σύγκλιση, και ισόμερη ανάπτυξη μέσα στα πλαίσια της Κοινότητας. Αντίθετα επισημαίνονται οι φυγόκεντρες τάσεις και οι περιφερειακές ανισότητες, που τείνουν να ενισχύονται ακόμα περισσότερο από την κίνηση κεφαλαίων (Seers - Vaitos, 1982, Padoa-Schiopa, 1987, Μαραβέγιας,

1990). Ας σημειωθεί εδώ ότι, η τάση αυτή ενίσχυσης της ανισόμερης ανάπτυξης μέσα στα Κοινοτικά πλαίσια είναι θεωρητικά “φυσιολογική”, καθώς η απελευθέρωση των ενδοκοινοτικών ανταλλαγών και της κίνησης κεφαλαίων οδηγεί σε μια πλήρη και ανεμπόδιστη δράση των νόμων κίνησης και ανάπτυξης του κεφαλαίου που αναπαράγουν την τάση ανισόμερης ανάπτυξης. Το συμπέρασμα αυτό και η σχετική τάση ενίσχυνται παραπέρα από την τάση παγκοσμιοποίησης της διαδικασίας συσσώρευσης και την επικράτηση της αντίληψης ότι η Κοινοτική ολοκλήρωση δεν αποτελεί ένα ανάχωμα αλλά μάλλον ένα πρώτο επίπεδο ή βήμα στη διαδικασία απελευθέρωσης και ολοκλήρωσης του καπιταλισμού σε παγκόσμια κλίμακα (βλ. Hine, 1992). Μέσα σε αυτά λοιπόν τα συγκεκριμένα οικονομικά και θεμικά πλαίσια της Κοινότητας, η πολιτική εξωστρεφούς προσανατολισμού και προώθησης των εξαγωγών είναι για την Ελλάδα σε μεγάλο βαθμό προκαθορισμένη, αλλά στον ίδιο ή μεγαλύτερο βαθμό καταδικασμένη, όπως θα δούμε παρακάτω.

Εξετάζοντας τις οικονομικές επιπτώσεις της Κοινοτικής ολοκλήρωσης για την Ελλάδα 12 χρόνια μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, διαπιστώνουμε ότι, σε αντίθεση με τις πεποιθήσεις και τις προσδοκίες των υποστηρικτών της Κοινοτικής ολοκλήρωσης, τα σχετικά μπειρικά δεδομένα είναι μάλλον αναμφισβήτητα. Το άνοιγμα στον Κοινοτικό και διεθνή ανταγωνισμό και οι τάσεις ή οι μηχανισμοί της ανισόμερης καπιταλιστικής ανάπτυξης που σκιαγραφήσαμε παραπάνω είχαν συντριπτικές επιπτώσεις στους διασικούς τομείς της εγχώριας παραγωγής (βιομηχανία, εμπόριο, αγροτικός τομέας), με αποτέλεσμα η εθνική οικονομία να προσγειωθεί σε μια κατάσταση στασιμότητας και αρκετοί κλάδοι να υποστούν μια καταστροφική υποχώρηση ή συρρίκνωση (βλ. Γιαννίτης, 1988, Λιοδάκης, 1991). Οι επιπτώσεις αυτές αντανακλούνται συνολικά στο γεγονός ότι, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΟΚ, το κατά κεφαλή ΑΕΠ της Ελλάδας περιορίστηκε από το 59% που ήταν το 1981 σε σχέση με το μέσο Κοινοτικό ΑΕΠ, σε 54% το 1988, και σε 47% το 1990, ενώ προσεγγίζει περίπου το 44% το 1992. Οπως παρατηρούμε με βάση αυτά τα στοιχεία, η υποδάθμιση της χώρας μέσα στα πλαίσια της Κοινότητας επιταχύνθηκε ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1988-1992, παρά τις πολιτικές λιτότητας που εφαρμόστηκαν, και τις προσπάθειες οικονομικής σύγκλισης και προσαρμογής των μακροοικονομικών δεικτών στις κατευθυντήριες γραμμές της Κοινότητας και της Συνθήκης του Μάαστριχτ ειδικότερα. Βέβαια οι κατευθύνσεις αυτές και οι απαιτήσεις σύγκλισης προς μια νομιματική ένωση, μπορεί να υποστηριχτεί ότι συνιστούν μηχανισμούς και διαδικασίες (αντιαναπτυξιακές για την Ελλάδα) που επιτείνονται την τάση ανισόμερης περιφερειακής ανάπτυξης.

Πέρα από τις άμεσες ανταγωνιστικές επιπτώσεις της ένταξης στην εγκώρια παραγωγή και τις συνολικές επιπτώσεις στο επίπεδο ανάπτυξης της χώρας, οι δυσμενείς επιπτώσεις εκφράστηκαν επίσης με τη ραγδαία αύξηση των ελλειψμάτων του εμπορικού ισοζυγίου, την αντιαναπτυξιακή του διάρθρωση, τη διόγκωση του χρεωστικού ανοίγματος της χώρας προς τους κοινοτικούς της εταίρους, και τις έντονες υποτιμητικές πλέσεις στο εθνικό νόμισμα. Οι έντονες εξωτερικές πλέσεις δεν περιορίζονται στο εμπορικό ισοζύγιο αλλά, λόγω της επενδυτικής ύφεσης στη χώρα και της μειούμενης ελκυστικότητας της προς το ξένο επενδυτικό κεφάλαιο, επεκτείνονται σε μια γενικότερη πλεονάσμα στο ισοζύγιο πληρωμών (βλ. Σερεμέτης, 1989: κεφ.4). Οι επιπτώσεις αυτές που μπορούν να αποδοθούν σε μεγάλο βαθμό, αλλά όχι αποκλειστικά, στην ένταξη και συμμετοχή της χώρας στην ΕΟΚ είχαν παραπέρα άμεσες και έμμεσες επιπτώσεις στο επίπεδο και τους προσανατολισμούς της εγκώριας οικονομικής δραστηριότητας και στη συνολική ιαμόρφωση της αναπτυξιακής διαδικασίας.

Ανεξάρτητα βέβαια από τις όποιες συνολικές επιπτώσεις στη χώρα, ορισμένες μερίδες του εγκώριου κεφαλαίου, και ειδικότερα του εμπορικού και τραπεζικού κεφαλαίου, οι μεγάλες κατασκευαστικές εταιρείες και ορισμένοι κλάδοι της μεταποίησης, έχουν αποκομίσει σημαντικά κέρδη και έχουν επεκτείνει τις δραστηριότητες τους λόγω της συμμετοχής της χώρας στην ΕΟΚ. Τα συμφέροντα αυτών των μερίδων του κεφαλαίου είναι προφανώς αλληλέγγυα με τα συμφέροντα του πολυεθνικού κεφαλαίου. Δεν είναι παράδοξο, επομένως, που από τους κυρίαρχους κύκλους έχει καλλιεργηθεί η αντίληψη ότι οι δυσμενείς οικονομικές επιπτώσεις υπεραντισταθμίζονται από τις χρηματικές ροές και τα κονδύλια που αντλούνται από τον Κοινοτικό προϋπολογισμό και τα διάφορα επιμέρους Ταμεία ή προγράμματα, ενώ παράλληλα έχει καλλιεργηθεί η ιδεολογία του επαίτη. Οι πλασματικές όμως αυτές αντιλήψεις και παραπλανητικές ιδεολογίες δεν μπορούν να αναστρέψουν το πραγματικό γεγονός ότι, οι χρηματικές αυτές εισροές δεν αντιστοιχούν παρά μόνο σε ένα μικρό ποσοστό των εγκώριων αποταμιευτικών πόρων και δεν είναι ικανές ούτε κατά προσέγγιση να αντισταθμίσουν τις αρνητικές αναπτυξιακές επιδράσεις. Ενδεικτικά είναι τα στοιχεία του Πίνακα 1. Η σύγκριση των απολύτων μεγεθών του εμπορικού ισοζυγίου με τις αντίστοιχες χρηματικές εισροές από την ΕΟΚ είναι απλώς ενδεικτική, δεδομένου ότι τα στοιχεία αυτά δεν είναι άμεσα συγκρίσιμα, ούτε αποτελούν στοιχεία ενός προσθαφαιρετικού συμψηφισμού.

Πολύς λόγος έχει ειδικότερα γίνει για τις εισροές 8,2 δια. ECU κατά την περίοδο 1988-92 με το 1ο Πακέτο Ντελόρ στα πλαίσια των ΣΠΑ

**Πίνακας 1: Χρηματικές Δοσοληψίες και Εμπορικό Ισοζύγιο με τις Ε.Κ.
(εκατ. δρχ., τρέχουσες τιμές)**

Έτος	Χρηματικές Εισροές Περιφερ. Πολιτικής	Σύνολο καθαρ. Χρηματ. Εισροών από ΕΟΚ	Έλλειμμα Εμπορικού Ισοζυγίου με ΕΟΚ
1981	7.518,8	10.054,8	143.930
1982	9.773,7	39.878,2	175.186
1983	16.793,8	73.374,1	200.910
1984	19.206,6	83.618,8	215.775
1985	30.646,5	122.587,4	323.802
1986	55.504,3	182.141,0	422.744
1987	57.836,7	244.280,1	479.775
1988	65.287,4	260.321,9	599.327
1989	92.367,2	353.510,8	832.577
1990	114.207,0	474.779,3	1.204.269
1991	180.469,3	605.942,6	1.359.467
1992	298.213,7	818.350,9	1.620.997

Πηγή: ΕΣΥΕ και Υπουργείο Οικονομικών.

και για τις αναμενόμενες εισροές από το 2ο Πακέτο Ντελόρ, αλλά η προείδηση της οικονομίας δεν άλλαξε σύτε αναμένεται να αλλάξει σοβαρά στο άμεσο μέλλον. Πέρα από το ακετικά μικρό ύψος των κονδυλίων περιφερειακής ανάπτυξης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η κατανομή αυτών των κονδυλίων, που ελέγχεται από τις κυρίαρχες Κοινωνικές δυνάμεις, ευνοεί κυρίως την ανάπτυξη υποδομών (οδικά δίκτυα, λιμάνια, τηλεπικονιανές, κλπ) και την επέκταση των εμπορικών και τουριστικών κυκλωμάτων, και όχι μια εθνικά ορθολογική και κοινωνικά ελεγχόμενη αναπτυξιακή διαδικασία.⁷ Οι εισροές πάντως αυτές, η ανάπτυξη των αντιλήψεων και της νοοτροπίας που προαναφέρθηκαν, και η διαμόρφωση μιας οικονομικής συμπληρωματικότητας σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες-μέλη της ΕΟΚ, μπορεί να υποστηριχτεί ότι οδηγούν σε μια ενίσχυση της εξάρτησης και της συνοχής, αλλά όχι της σύγκλισης, με την Κοινότητα (βλ. Σερεμέτης, 1989: 281). Αντίθετα, οι τάσεις

οικονομικής απόκλισης και ανισόμερης περιφερειακής ανάπτυξης σε δάρος της Ελλάδας φαίνεται σαφώς να υπερισχύουν, ενώ παράλληλα η Κοινοτική ολοκλήρωση και το θεωρικό της πλαίσιο συνεπάγονται ένα σημαντικό περιορισμό των δυνατοτήτων άσκησης μιας αυτόνομης πολιτικής οικονομικής ανάπτυξης από το κράτος.

4. Ανισόμερη ανάπτυξη και περιβαλλοντικές επιπτώσεις στην Ελλάδα

Η έντονη εκδήλωση της τάσης ανισόμερης ανάπτυξης εκφράζεται από τις αυξημένες πιέσεις στο Εμπορικό Ισοζύγιο και, όπως δείχνουν τα στοιχεία του Πίνακα 2, ένα αυξανόμενο μέρος αυτών των πιέσεων προέρχεται από τις εμπορικές ανταλλαγές με τις χώρες-μέλη της ΕΟΚ. Ταυτόχρονα εκφράζεται από τις τάσεις υποτίμησης της δραχμής, και παράλληλα από μια εμφανέστατη τάση οικονομικής αναδιάρθρωσης της εθνικής οικονομίας.

Η τάση αποδιομηχάνισης της χώρας, που είναι ήδη εμφανής από τα μέσα της δεκαετίας του '70, επιτείνεται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80. Ο αγροτικός τομέας, που υποτίθεται ότι αποτελούσε ένα από τα βασικά στηρίγματα της εθνικής οικονομίας, έχει επίσης υποστεί σοδαρές ανταγωνιστικές επιπτώσεις, με αποτέλεσμα να δρίσκεται τώρα και αρκετά χρόνια σε μια κατάσταση ουσιαστικής στασιμότητας και να ερημώνονται εκτεταμένες αγροτικές περιφέρειες, και ιδιαίτερα οι μη παραγωγικές. Το δάρος πλέον πέφτει στον τομέα των υπηρεσιών, όπως γίνεται σαφές από τα στοιχεία του επόμενου Πίνακα 3, και ιδιαίτερα του τουρισμού.

Οι έντονες πιέσεις στο Ισοζύγιο Πληρωμών της χώρας οδηγούν σε μια προσπάθεια για μια πάση θυσία ανάπτυξη ορισμένων τομέων της οικονομίας, και αφού οι ανταγωνιστικές συνθήκες είναι δυσμενέστερες στους τομείς της διομηχανίας, αλλά σε ένα βαθμό και της γεωργίας, η έμφαση δίδεται στον τουρισμό, όπου η χώρα φαίνεται να διαθέτει κάποια φυσικά πλεονεκτήματα. Η πάση θυσία (ή με οποιοδήποτε κόστος) ανάπτυξη συνεπάγεται, όπως θα αναλύσουμε ειδικότερα παρακάτω, σοδαρότατες επιπτώσεις στην υποδάθμιση του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος.

Εκείνο που θα πρέπει εδώ να επισημανθεί είναι ότι, οι περιβαλλοντικές αυτές επιπτώσεις προκύπτουν σε μεγάλο βαθμό ως κοινωνική και οικονομική αναγκαιότητα που απορρέει κατ' αρχήν από την ίδια τη φύση του ΚΤΠ, και παφαλέρα από τον ειδικότερο τρόπο και τους όρους ένταξης της χώρας στην παγκόσμια οικονομία και την ολοκλήρωση της στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, η αδυναμία της χώρας να ανταγωνιστεί τεχνολογικά τις αναπτυγμένες

Πίνακας 2: Εμπορικό Ισοζύγιο της Ελλάδας (έλλειμμα σε εκατ. \$ ΗΠΑ)

Έτος	ΣΥΝΟΛΟ (1)	Με χώρες ΕΟΚ (2)	(2)/(1) (%)
1978	4.343	2.084	47,9
1979	6.178	2.752	44,5
1980	6.809	2.544	37,4
1981	6.697	3.093	46,2
1982	5.927	3.153	53,2
1983	5.386	2.809	52,2
1984	5.351	2.644	49,4
1985	6.286	3.212	51,2
1986	5.686	3.506	61,7
1987	6.943	4.388	63,2
1988	7.631	4.834	63,3
1989	9.120	5.285	57,9
1990	12.328	7.237	58,7
1991	12.307	7.326	59,8

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδας, *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο*.

καπιταλιστικές χώρες την οδηγεί σε μια φαιδροκυκλική δυναμική υπανάπτυξης και καθυστέρησης. Η υπανάπτυξη αυτή δεν έχει την έννοια της απουσίας ανάπτυξης αλλά την ύπαρξη μιας ποιοτικά συγκεκριμένης, εξαιρητικά, συμπληρωματικής και μέσα σε ορισμένα όρια ανάπτυξης που υπαγορεύεται από την κίνηση και τις τάσεις παγκόσμιας συσσώρευσης κεφαλαίου. Το κεφάλαιο, σε μια κώρα όπως η Ελλάδα, αντιμετωπίζοντας τις δυσμείες αυτές συνθήκες ανταγωνισμού, και προκειμένου να αντισταθμίσει τα καμηλά ποσοστά κερδοφορίας του κεφαλαίου, καταφεύγει συνήθως σε μια υπερεκμετάλλευση της εργατικής δύναμης, σε μια καταλήστευση των φυσικών πόρων ή απαράδεκτη υποδάθμιση του περιβάλλοντος και σε μια διαρκή τάση υποτίμησης του νομίσματος (βλ. και Siegel, 1984, Carchedi, 1991: 264-65). Η υποτίμηση βέβαια

**Πίνακας 3: Οικονομική Εξειδίκευση - Σύνθεση του ΑΕΠ
(εκατ. δρχ., τρέχουσες τιμές)**

Έτος	Γεωργία (%)	Ορυχεία (%)	Κατασκευές (%)	Μεταποίηση (%)	Υπηρείες (%)	Συνολικό ΑΕΠ
1960	28,4	1,4	5,9	18,9	45,5	83.819
1965	25,1	1,2	7,4	16,0	50,4	152.682
1970	18,9	1,3	7,6	19,5	52,6	246.971
1975	18,7	1,4	7,3	19,9	52,7	593.181
1980	17,7	1,5	8,5	19,5	52,7	1.523.724
1985	17,1	2,2	6,4	18,2	56,1	4.132.078
1990	15,7	1,5	6,8	18,9	57,0	9.215.096

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα.

αποτελεί, όπως επισημάνθηκε ήδη, ένα επακόλουθο της παραγωγικής υποδάθμισης και της ανταγωνιστικής υποταγής του εγκώριου κεφαλαίου, ενώ ταυτόχρονα ενισχύει και ενισχύεται από τις πληθωριστικές πιέσεις. Οι δύο αυτές τάσεις (πληθωρισμός και υποτίμηση) σε συνδυασμό συντελούν στην αύξηση της εκμετάλλευσης και της οικονομικής καταπίεσης σε δάρος της μεγάλης κοινωνικής πλειοψηφίας. Η υποτίμηση παραλληλα διευκολύνει την εξαγορά ακίνητης περιουσίας, και εγκώριων επιχειρήσεων από το ξένο κεφάλαιο ή αλλοδαπούς φορείς. Διευκολύνει δηλαδή την απαλλοτρίωση εθνικών πλουτοπαραγωγικών πόρων και την υποταγή στο υπερεθνικό κεφάλαιο. Όλα αυτά τα φαινόμενα και οι τάσεις που μόλις σκιαγραφήσαμε καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τη διάρθρωση και το καρακτήρα των διεθνών οικονομικών σκέσεων ή, με άλλα λόγια, από ον τρόπο ένταξης της χώρας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Και εδώ θα πρέπει να γίνει σαφές ότι, ο διεθνής καταμερισμός εργασίας ως μια όψη της συνολικής ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων δεν θα πρέπει να θεωρείται αναπόφευκτα ως προοδευτική ανάπτυξη, καθόσον αυτός προσδιορίζεται εγγενώς και φέρει τη σφραγίδα του καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας και των

καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων (Carchedi, 1991: 289). Οπως έχει ήδη γίνει σαφές, η ένταξη σε ένα τέτοιο καταμερισμό με τους όρους του κεφαλαίου, μπορεί να συνεπάγεται για τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες σοδαρές δυναμενείς κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις.

Εξετάζοντας τώρα πιο συγκεκριμένα τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις, θα πρέπει να παρατηρήσουμε γενικά ότι, ο καρακτήρας και οι κοινωνικές συνθήκες ανάπτυξης της χώρας σε συνδυασμό με τον τρόπο ένταξης της στην παγκόσμια οικονομία και την ολοκλήρωση της μέσα στα πλαίσια των Ε.Κ. δημιουργούν ή ενισχύουν ορισμένα φαινόμενα και θέτουν σε κίνηση ορισμένες οικονομικές διαδικασίες με σοδαρές επιδράσεις στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Οι σοδαρές επιπτώσεις στο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον της χώρας από τη βιομηχανική και αγροτική δραστηριότητα είναι σε γενικές γραμμές γνωστές, καθώς επίσης και το σοδαρότατο περιβαλλοντικό πρόβλημα των μεγάλων αστικών κέντρων, με κυρίαρχο το πρόβλημα της πρωτεύουσας, όπου συγκεντρώνεται το 1/3 του πληθυσμού της χώρας και το ίμισυν περίπου της συνολικής βιομηχανικής δραστηριότητας. Στα στενά όρια του παρόντος άρθρου κρίνουμε σκόπιμο να περιοριστούμε και να αναφερθούμε κάπως ειδικότερα στον τομέα του τουρισμού.⁸

Η επιλογή του τομέα του τουρισμού οφείλεται στο γεγονός ότι, η τουριστική δραστηριότητα καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του ελλαδικού χώρου, ο τομέας αυτός αποκτά ένα αιξανόμενο οικονομικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα, και οι σοδαρές κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις από την ανάπτυξη του τουρισμού δεν αναλύονται και δεν συνειδητοποιούνται συνήθως σφαιρικά. Η ανεπαρκής αυτή συνειδητοποίηση των επιπτώσεων του τουρισμού οφείλεται προφανώς, είτε στο γεγονός ότι ορισμένες από τις επιπτώσεις αυτές δεν είναι άμεσα ορατές, είτε στο ότι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, και ιδιαίτερα με την ανάπτυξη της τουριστικής παραοικονομίας, εμπλέκεται άμεσα ή έμμεσα με τα οικονομικά κυκλώματα του τουρισμού. Οπως λοιπόν υπενικθήκαμε παραπάνω, ο τρόπος ανάπτυξης και ένταξης της χώρας στην παγκόσμια οικονομία συνεπάγεται ορισμένες οικονομικές πλέσεις και μια αναδιάρθρωση της οικονομίας που ευνοεί την ανάπτυξη του τουρισμού. Παράλληλα, η αναπτυξιακή πολιτική του κράτους, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, προσανατολίζεται σε μια πάσια θυσία ανάπτυξη του τουρισμού. Ετοι η μέχρι σήμερα ανάπτυξη του τουρισμού δεν υπόκειται σε κανένα ουσιαστικό κοινωνικό ή οικονομικό προγραμματισμό, αλλά μάλλον επαφίεται στις ανεξέλεγκτες δυνάμεις της αγοράς, την στιγμή μάλιστα που το κράτος ενισχύει αφιδώς με διάφορα κίνητρα και επιδοτήσεις την κατασκευή τουριστικών μονάδων.

Πίνακας 4: Αφίξεις Τουριστών και Ταξιδιωτικό Συνάλλαγμα

Έτος	Αφίξεις στη Χώρα	Συνάλλαγμα σε εκατ. \$	Μέση κατά κεφαλ. δοτόνη σε \$
1960	399.438	49,3	141
1970	1.609.210	193,6	155
1975	3.172.986	643,6	244
1980	5.271.115	1.733,5	361
1985	7.039.428	1.428,0	217
1990	9.310.492	2.575,0	290

Πηγή: Τουρισμός & Οικονομία, Ειδική έκδοση, 1993.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, η ραγδαία ανάπτυξη του τουρισμού που πραγματοποιήθηκε όπως δείχνουν και τα στοιχεία του Πίνακα 4 κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, αγνοεί τα κοινωνικά και οικονομικά όρια της χώρας και τους περιορισμούς από την υπάρχουσα συγκοινωνιακή, τηλεπικοινωνιακή και υδρευτική υποδομή. Με αυτά τα δεδομένα, η τουριστική ανάπτυξη της χώρας δημιουργεί ασφαρά οικονομικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά προβλήματα που συνήθως δεν λαμβάνονται επαρκώς υπόψη ή επισκιαζούνται από την ευφορία των αρμοδίων και την πλαισιατική αισιοδοξία για την αναμενόμενη αύξηση του πολυπόθητου τουριστικού συναλλάγματος.

Σε μια χώρα όπως η Ελλάδα γίνεται συνήθως δεκτό ότι, πέρα από την εισροή του τουριστικού συναλλάγματος που καλύπτει μέρος των ελλειμμάτων του Ισοζυγίου Εμπορικών Συναλλαγών, ο τουρισμός συμβάλλει στην ανάπτυξη άμεσων και έμμεσων παραγωγικών διασυνδέσεων, ενώ ταυτόχρονα δημιουργεί απασχόληση για ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού (βλ. και Kammes & Salehi-Esfahani, 1992). Πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι, μια ανάπτυξη του τουρισμού ενταγμένη σε μια γενικότερη πολιτική εξωστρεφούς προσανατολισμού, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας, υπόκειται στους περιορισμούς και τις γενικότερες προοπτικές που επισημάναμε ήδη για αυτό το πρότυπο ανάπτυξης. Ταυτόχρονα θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, μια ειδικότερη εξέταση του καρακτήρα και των αναπτυξιακών τάσεων του ελληνικού τουρισμού δείχνει πως τα παραπάνω πλεονεκτήματα και οι θετικές

επιδράσεις του τουρισμού δεν προκύπτουν χωρίς περιορισμούς και σοβαρά προβλήματα.

Καταρχήν θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, η υπερβολική έμφαση και στήριξη της εθνικής οικονομίας στον τουρισμό, και η συγκέντρωση ειδικότερα της τουριστικής πελατείας σε δύο κυρίως χώρες (Γερμανία, Αγγλία), την καθιστούν ευάλωτη στις συγκυριακές διακυμάνσεις της παγκόσμιας οικονομίας και τα διάφορα παιγνίδια της διεθνούς πολιτικής. Παράλληλα, και σύμφωνα με υπάρχουσες ενδείξεις, η ανάπτυξη παραγωγικών διασυνδέσεων και η αύξηση της εγχώριας προστιθέμενης αξίας από την τουριστική οικονομική δραστηριότητα περιορίζονται σοβαρά από την υποκατάσταση της εγχώριας παραγωγής από εισαγόμενα προϊόντα για την ικανοποίηση τουριστικών αναγκών (βλ. επίσης Ζαχαράτος, 1986). Η τάση αυτή συνδυάζεται και ενισχύεται από την παρατηρούμενη τάση διεύδυσης και κυριαρχίας των ξένων τουριστικών κυκλωμάτων (tour operators, κλπ. Βλ. και Κομίλης, 1986: 30, 42). Ετσι, ένα μεγάλο μέρος των ελληνικών τουριστικών μονάδων και των εμπλεκομένων στον τουρισμό φορέων μετατρέπονται συσιαστικά σε φασονίστες που εξυπηρετούν τα καπιταλιστικά οργανωμένα διεθνή κυκλώματα του τουρισμού. Και το ξήτημα που εδώ γεννάται, και θα αποτελούσε θέμα μιας ξεχωριστής διερεύνησης, αφορά το κατά πόσον αυτά τα διεθνή κυκλώματα μπορούν να εκμεταλλεύονται την εγχώρια εργατική δύναμη ή να αξιοποιούν αλλοδαπό προσωπικό στερεόντας έτοι και την ευκαιρία απασχόλησης εγχώριου εργατικού δυναμικού, και να ιδιοποιούνται ένα σημαντικό μέρος της προσόδου που προκύπτει από την τουριστική αξιοποίηση των διαθέσιμων φυσικών πόρων (θαλάσσιες ακτές, κλίμα, κλπ.). Οι δυναμενείς οικονομικές παρενέργειες του τουρισμού αφορούν επίσης τις ανοδικές πλέσεις που δέχονται οι τιμές ακινήτων και προϊόντων, ιδιαίτερα σε ορισμένες νησιωτικές ή άλλες περιοχές έντονης τουριστικής ανάπτυξης, και οι οποίες πλήγουν τα οικονομικά συμφέροντα ενός μεγάλου φάσματος του πληθυσμού. Ενα ακόμα σοβαρό πρόβλημα σε σχέση με τον τουρισμό γεννάται από την τάση υποτίμησης της δραχμής, η οποία συντελεί στην ανάπτυξη ενός μαζικού τουριστικού ρεύματος προς τη χώρα και στη δημιουργία των προϋποθέσεων για μια εκτεταμένη “άνιση ανταλλαγή” σε βάρος της Ελλάδας (σύγκριση, π.χ., των παρεχομένων τουριστικών υπηρεσιών με τις απολαμβανόμενες από τους έλληνες στο εξωτερικό). Η λειτουργία αυτή του συναλλαγματικού μηχανισμού επιτείνει την άνιση και μεροληπτική διεθνή κατανομή των αποτελεσμάτων της παγκόσμιας οικονομικής ευημερίας. Και ο τουρισμός, επομένως, δεν μπορεί να ξεφύγει από τη φαυλοκυκλική δυναμική σε βάρος της χώρας που αναφέραμε παραπάνω.

Πέρα όμως από τις οικονομικές επιπτώσεις και τα προβλήματα που σημειώσαμε παραπάνω, η ανεπαρκής υποδομή συγκοινωνιών, τηλεπικοινωνιών, ηλεκτροδότησης και ύδρευσης, και η ραγδαία ανάπτυξη του τουρισμού ώστε οι ετήσιες αφίξεις τουριστών να προσεγγίζουν τον πληθυσμό της χώρας, δημιουργούν όπως είναι φυσικό σοβαρά κοινωνικά και περιβαλλοντικά προβλήματα. Στα κυριότερα προβλήματα περιβάλλοντος που γεννούνται περιλαμβάνονται:

- Η χωροταξική και οικιστική αναρρίχηση ιδιαίτερα σε τουριστικές ζώνες. Η αυξανόμενη παρανομη δόμηση τουριστικών μονάδων, ιδιαίτερα στην Κρήτη (βλ. OECD, 1983: ch.X), λόγω έλλειψης της αναγκαίας υποδομής, οδηγεί συνήθως σε μια αυξανόμενη θαλάσσια ρύπανση. Η τάση αυτή, παράλληλα με τις αυξανόμενες πωλήσεις γης και ακινήτων σε αλλοδαπούς, οδηγεί σε μια καταστροφή παραδοσιακών οικισμών, μια καταστροφή του τοπίου και σε μια μετατροπή παλιών φαράδιων λιμανιών σε μαρίνες (βλ. Καθημερινή, 29/8/93, Παραταίρης, 1993, OECD, 1983).
- Η ρύπανση των ακτών και η υποβάθμιση της ποιότητας των θαλάσσιων νερών σε κολυμβητικές περιοχές. Αν και η ποιότητα των νερών στις περισσότερες κολυμβητικές περιοχές βρίκεται ακόμα σε ανεκτά επίπεδα, όπως έχουν δείξει ορισμένες έρευνες (βλ. Δημητρίου, κ.α., 1991, Γρηγοριάδου, κ.α., 1993), η υποβάθμιση των θαλάσσιων νερών και ο μικροσοβιακός (κολοβακτηρίδια, κλπ.) φόρτος τους συσχετίζεται με το επίπεδο και την εποχική διακύμανση της τουριστικής ανάπτυξης.
- Η κυκλοφοριακή επιβάρυνση και η αύξηση των τροχαίων ατυχημάτων και της ηχορύπανσης. Τα προβλήματα αυτά παίρνουν σοβαρές διαστάσεις ιδιαίτερα σε τουριστικά αναπτυγμένες περιοχές και δημιουργούν οχλήσεις και κινδύνους τόσο στους κατοίκους των περιοχών αυτών όσο και στους τουρίστες (βλ. ΥΠΕΧΩΔΕ, 1990). Αν και τα διαθέσιμα στοιχεία είναι περιορισμένα, υπάρχουν σαφείς ενδείξεις, μεταξύ άλλων, για μια ραγδαία αύξηση ενοικιαζομένων αυτοκινήτων και δικύκλων που εξυπηρετούν κυρίως τουρίστες.
- Η πολιτισμική και κοινωνική υποβάθμιση ιδιαίτερα σε τουριστικά υπεραναπτυγμένες περιοχές. Εκτός από την ποικιλόφροφη εκδήλωση ενός πολιτιστικού υπεριαλισμού, η κοινωνική υποβάθμιση στην περίπτωση αυτή σχετίζεται με την άνοδο των τιμών (προϊόντων και γης) σε τουριστικές περιοχές, την εμπορευματοποίηση, την ανάπτυξη σχέσεων μισθωτής εργασίας, και την αυξημένη ανασφάλεια και αδεδαιότητα.

- Η υποβάθμιση ή εγκατάλειψη της γεωργικής δραστηριότητας και η σχετική υποβάθμιση του φυσικού τοπίου σε περιοχές με έντονη τουριστική ανάπτυξη. Παρατηρείται, σε γενικές γραμμές, μια αντίστροφη σχέση ανάμεσα στην τουριστική και αγροτική ανάπτυξη. Ενδεικτικά για την αντίστροφη σχέση των δύο τομέων, σε επίπεδο χώρας, είναι και τα στοιχεία του Πίνακα 3.
- Η υποβάθμιση ή καταστροφή σπάνιων βιοτόπων ή οικοσυστημάτων (ΚΕΠΕ, 1986: 37-38, 141). Χαρακτηριστικά παραδείγματα στην περίπτωση αυτή αποτελούν, μεταξύ άλλων, η Στροφιλιά της ΒΔ Πελοποννήσου, και το Βάι, ο Πρέβελης και η λίμνη Κουρνά στην Κρήτη.
- Η υπέρβαση των δυνατοτήτων της υπάρχουσας υποδομής και της “φέρουσας ικανότητας για τουριστική ανάπτυξη” (ΦΙΤΑ), με συνέπεια τη δημιουργία τουριστικά υπερχορευμένων περιοχών, συγκοινωνιακών και επικοινωνιακών αδιεξόδων, προσβλημάτων λειψυδρίας και περιβάλλοντος, και μια σταδιακή μείωση της ελκυστικότητας των περιοχών αυτών για τον τουρισμό. Παραδείγματα νησιωτικών περιοχών ή τουριστικών ζωνών που αντιμετωπίζουν ήδη ή πρόκειται να αντιμετωπίσουν στο άμεσο μέλλον ένα τέτοιο κορεσμό αποτελούν, η Μύκονος, η Ρόδος, η Κέρκυρα, η περιοχή Λαγανά στη Ζάκυνθο, και η Αγ. Γαλήνη και οι ζώνες Μιραμπέλου, Ήρακλείου-Μάλλια, και Χανίων-Κολυμπαρίου στην Κρήτη (βλ. OECD, 1983: ch.X, και Παρπαϊόης, 1993).

Οι πιέσεις αυτές και τα κοινωνικο-περιβαλλοντικά προβλήματα που δημιουργούνται έχουν, μεταξύ άλλων, σαν συνέπεια και την υποβάθμιση του ίδιου του τουριστικού προϊόντος, των παρεχομένων δηλαδή προς τους τουρίστες υπηρεσιών. Η ποιότητα δέδαια και η διαφανιόμενη υποβάθμιση του τουριστικού προϊόντος εξαρτάται, μεταξύ άλλων, και από τη διάρθρωση και το χαρακτήρα των παρεχομένων υπηρεσιών (χατιγορίες ξενοδοχείων, συνεδριακά κέντρα, κειμερινές εγκαταστάσεις αναψυχής, κλπ.). Ταυτόχρονα παρατηρείται μια υποβάθμιση του τουρισμού που σκετίζεται με τους στόχους (τουρισμός διαμονής έναντι περιηγητικού), την οργάνωση (μαζικός έναντι ατομικού), και τα χωρο-χρονικά και λοιπά χαρακτηριστικά της τουριστικής δραστηριότητας (βλ. και Κομίλης, 1986: 23-40). Σε συνάρτηση με τα παραπάνω, εμφανίζεται επίσης μια τάση υποβάθμισης του τουρισμού από την άποψη των οικονομικών του αποτελεσμάτων, στην έκταση τουλάχιστον που αυτά μπορούν να εκφραστούν από ορισμένες χρηματικές εισροές και ειδικότερα από την μέση κατά κεφαλή δαπάνη συναλλάγματος (βλ. Κοκοτός, 1993).⁹

Οπως προκύπτει ήδη από τα προηγούμενα, η μέχρι σήμερα

απρογραμμάτιστη και άναρχη ανάπτυξη του τουρισμού στην Ελλάδα, που επιβάλλεται μερικά από τους μηχανισμούς της ανισόμερης περιφερειακής ανάπτυξης του καπιταλισμού και εμπεδώνεται από την ακολουθούμενη αναπτυξιακή πολιτική των κράτους, έχει ένα αυτοκαταστροφικό χαρακτήρα ως προς τα οικονομικά αποτελέσματα της. Παράλληλα όμως έχει σοδαφρότατες συνέπειες για το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον της χώρας και την ποιότητα ζωής. Μέσα από τη συγχεκριμένη υπή ανάπτυξη του τουρισμού εκδηλώνονται επίσης και οξύνονται οι κοινωνικο-ταξικές αντιθέσεις ανάμεσα στη συνυφασμένη με τα διεθνή κυκλώματα του τουρισμού μερίδα του εγκώριου κεφαλαίου ή των φορέων που αποκομίζουν σημαντικά οικονομικά οφέλη από τον τουρισμό και στη μεγάλη μάζα του πληθυσμού που υφίσταται τις αρνητικές οικονομικο-κοινωνικές και περιβαλλοντικές συνέπειες του τουρισμού.

5. Συμπεράσματα και προοπτικές

Στο άρθρο αυτό δείξαμε τη βασική ευθύνη του καπιτλιστικού τρόπου οργάνωσης της παραγωγής (ΚΤΠ) στην υποδάθμιση του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος. Ο ταξικός καθορισμός της ανάπτυξης και της υποδάθμισης του περιβάλλοντος έγινε ήδη σαφής από τη σχετική ανάλυση. Όμως, όπως είναι γνωστό, οι επιπτώσεις (τα αποτελέσματα) της υποδάθμισης του περιβάλλοντος μπορεί να έχουν υπερταξικές επιδράσεις σε εθνικό ή οικουμενικό επίπεδο. Εκείνο πάντως που θα πρέπει εδώ να επισημανθεί είναι ότι, η αντιμετώπιση του προβλήματος θα πρέπει να ξεκινά, όχι από τα συμπτώματα, αλλά τους βασικούς αιτιώδεις παράγοντες της υποδάθμισης.

Πέρα λοιπόν από τη βασική ευθύνη του ΚΤΠ, επισημάνθηκε ότι το πρόβλημα οξύνεται παραπέρα από την εγγενή τάση ανισόμερης ανάπτυξης του καπιταλισμού. Στην περίπτωση της Ελλάδας υποστηρίχτηκε ότι, ο συγχεκριμένος τρόπος ένταξης στην παγκόσμια οικονομία και η ολοκλήρωση της χώρας μέσα στα πλαίσια των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων επιβεδαίνει τη δράση αυτής της τάσης ανισόμερης περιφερειακής ανάπτυξης και τροφοδοτεί μια φαυλοκυλική δυναμική οικονομικής και τεχνολογικής καθυστέρησης, και υποδάθμισης του κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, οι προοπτικές των προσπαθειών εξωστρεφούς ανάπτυξης και αναδιάρθρωσης της εθνικής οικονομίας, με έμφαση στην ανάπτυξη ορισμένων τομέων όπως ο τουρισμός, είναι μάλλον καταδικασμένες αφού τείνουν να υποταχθούν ή να αφομοιωθούν στη φαυλοκυλική δυναμική που εκδηλώνεται σε βάρος της χώρας. Τέτοιες προσπάθειες ή στρατηγικές μπορεί να

εξυπηρετούν την παγκόδιμια συσσώρευση του κεφαλαίου αλλά όχι απαραιτήτηα και τα εθνικά οικονομικά συμφέροντα.

Στη σημερινή φάση ειδικότερα, η διεθνής κρίση του καπιταλισμού που πλήγγει και την Ελλάδα, οξύνεται ιδιαίτερα από τις εξωτερικές οικονομικές πιέσεις οι οποίες αποτελούν εκδηλώσεις της τάσης ανιούμερης ανάπτυξης. Η όξυνση αυτή της κρίσης αθεί προς μια υπερεκμετάλλευση και καταστροφή των συνθηκών και των δυνάμεων της παραγωγής (εργατική δύναμη και φύση) και προς μια επικίνδυνη υποδάθμιση του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος. Τα προβλήματα της οικονομικής εκμετάλλευσης και της αυξανόμενης φτώχειας και αδεβαιότητας επαυξάνονται έτοι από την αυξανόμενη κοινωνική αλλοτρίωση. Όλα αυτά τα προβλήματα επιτείνονται από τη σταδιακή εκπούηση του εθνικού πλούτου και την αυξανόμενη εξάρτηση και οικονομική υποταγή της χώρας. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες δεν είναι παράδοξο ότι, σε μια σχετική δημοσκόπηση για το κατά πόσο οι πολίτες αισθάνονται ικανοποιημένοι από τη ζωή τους, η Ελλάδα παρουσιάζει το μικρότερο δείκτη από όλες τις χώρες-μέλη της ΕΟΚ (Ευρωδιαρόμετρο, Νο 37, 1992).

Οι προοπτικές γίνονται ακόμα δυσμενέστερες από την ακολουθούμενη στη χώρα κατά τα τελευταία χρόνια πολιτική του νεοφιλελευθερισμού και της αποκρατικοποίησης. Με τις πολιτικές αυτές διευρύνεται το πεδίο δράσης των δυνάμεων της αγοράς και του κεφαλαίου, ενώ το "αόρατο κέρι" δεν φαίνεται να ενεργεί στην κατεύθυνση μιας αρμονικής ανάπτυξης επωφελούς για όλους όπως θα πίστευε ο A. Smith, αλλά στην κατεύθυνση όξυνσης και πολλαπλασιασμού των φαινομένων περιβαλλοντικής και κοινωνικής υποδάθμισης. Η μόνη ελπίδα για την ανακοπή ή αναστροφή αυτής της πορείας δεν μπορεί παρά να προέλθει από τη συνειδητοποίηση της οξυνόμενης αντίθεσης ανάμεσα στα ιδιωτικά συμφέροντα του κεφαλαίου και τα ευρύτερα κοινωνικά συμφέροντα που πλήγονται από τη δραματική υποδάθμιση του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος.

Σημειώσεις

- Οι κυριότερες οικολογικές πλειοδές ή συντονώσες στο έργο των κλασικών του Μαρξισμού μπορούν να εντοπιστούν στο Anti-Döhring και στη Διαλεκτική της Φύσης του Ενγκελς και στο Κερβάλιο (1978) του Μαρξ, όπου επισημαίνονται οι διαφορετικές επιπτώσεις του κεφαλαίου και της βιομηχανικής παραγωγής στο εργατικό δυναμικό και το περιβάλλον (Τομ. I, κεφ. 13), της αγροτικής παραγωγής ειδικότερα (Τομ. I, κεφ.13 [10], σελ. 521-23), και οι τεράστιες καταστροφές του δασικού πλούτου (Τομ. II, κεφ.13, σελ. 240-41).
- Είναι κοινωνική υποδάθμιση σε ακράια αλλά όχι ασυνήθιστη μορφή, για παράδειγμα, το να περιμένεται με τις ώρες και ίως σε πλαινή, δοηθητική έξοδο κάποιου νησιωτικού

αεροδρομίου, επειδή έχουν προτεραιότητα οι πτήσεις Charter που φέρνουν τους τουρίστες (Βορειοευρωπαίους ή άλλους) – με το σύλλογο συνάλληψη.

3. Για μια ανάλυση, από Μαρξιστική σκοπιά, των αιτιών υποβάθμισης του περιβάλλοντος βλέπε επίσης Α. Βλάχου (1990).

4. Αυτό δέδαμα δεν σημαίνει ότι μπορούν να αγνοηθούν οι ασθενές οικολογικές καταστροφές που συντελέστηκαν στις πρώτην χώρες του "ισταρκτού σοσιαλισμού". Βλ. ειδικότερα Μπιτσάκης (1992: 228-29). Ενδεικτικό πάντως είναι εδώ, για παράδειγμα, το εφότημα για το βαθμό ευθύνης του καπιταλιστικού συστήματος στη δραματική καταστροφή της Μεσογείου.

5. Σημειωτέον ότι ο O'Connor αναλύει τη δεύτερη αντίθεση του καπιταλισμού με βάση το ρόλο του κράτους στην παροχή/ρήθμιση των τριών συνθηκών παραγωγής, οι οποίες δεν μπορούν να παραχθούν ως εμπορεύματα από το κεφάλαιο.

6. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι, ακόμα και οι επιτυχίες αριμένων χωρών που έκουν σε μεγάλο βαθμό ακολουθήσει μια πολιτική εξωστρεφούς προσανατολισμού (Ν. Κορέα, Ταϊβάν, Χονγκ-Κονγκ) δεν οφείλονται τόσο σε αυτή τους την πολιτική, αλλά μάλλον στις ειδικές γεωπολιτικές συνθήκες, τα εγγενή κοινωνικά των καρακτηριστικά, τη σημαντική κρατική παρέμβαση και τη γενικότερη οικονομική πολιτική που ακολουθήθηκε.

7. Αποτελεί θέμα για παραπέρα διερεύνητη και πολιτικο-κοινωνικό ζητούμενο, αν και κατά πόσο θα μπορούσε να αναπτυχθεί μια αιτοφασιστική πολιτική παρέμβαση από την πλευρά της Ελλάδας για την ανακατανομή και τον αναπροσανατολισμό των Κοινωνικών κονδυλίων στην επιθυμητή εθνικά και κοινωνικά κατεύθυνση.

8. Για τις οικονομικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις του τουρισμού, αποδώσουν. επίσης H. Briassoulis and J. van der Straaten (1992).

9. Η υποβάθμιση αυτή γίνεται περισσότερο εμφανής αν γίνει ο αναγκαίος αποπληθωρισμός των σκετικών στοιχείων του Πίνακα 4.

Βιβλιογραφία

- Amin, S. (1992): "A Note on the Depreciation of the Future", in: *Capitalism, Nature Socialism* (CNS), 3(3): 82-84.
- Bator, F. (1958): "The Anatomy of Market Failure", in: *Quarterly Journal of Economics*, 72 (August): 351-79.
- Baumol, W. and Oates, W. (1990): *The Theory of Environmental Policy*. N. Y.: Cambridge Univ. Press.
- Bina, C. (1989): "Some Controversies in the Development of Rent Theory", in: *Capital & Class*, No 39: 82-112.
- Bina, C. and Yaghmaian, B. (1991): "Post-war Global Accumulation and the Transnationalisation of Capital", in: *Capital & Class*, No 43.
- Βλάχου, Α. (1990): "Τια μια Μαρξιστική προσέγγιση των προβλημάτων του περιβάλλοντος και των Φυσικών πόρων" Θέσεις, No 33.
- Briassoulis, H. and van der Straaten, J. (eds) (1992): *Tourism and the Environment: Regional, Economic and Policy Issues*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Bromley, D. (1978). "Property Rules, Liability Rules, and Environmental Econom-

- ics", in: *Journal of Economic Issues*, 12(1): 43-60.
- Bromley, D. and Hodge, I. (1990): "Private Property Rights and presumptive Policy Entitlements: Reconsidering the Premises of Rural Policy", in: *European Review of Agricultural Economics*, 17(2).
- Brooks, D. (1991): "An evaluation of 'Our Common Future'", in: *Human Economics Newsletter*, 12(4): 4.
- Carchedi, G. (1991): *Frontiers of Political Economy*. London: Verso.
- Carchedi, G. (1993): "Technological Transfer and Social Transformations: Reflections on 1989" στο Γ. Αιοδάκης (επμ.): *Κοινωνία, Τεχνολογία και Αναδιάρθρωση της Παραγωγής*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Coase, R. (1960): "The Problem of Social Cost", in: *Journal of Law and Economics*, 3 (October): 1-44.
- Colombatto, E. (1990): "An Analysis of Exports and Growth in LDCs", in: *KYKLOS*, 43(4): 579-597.
- Παννιτσης, Τ. (1988): *Η Ενταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και Επιπτώσεις στη Βιομηχανία και στο Εξωτερικό Εμπόριο*. Αθήνα: Ιδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Γρηγοράδου, Α. κ.α. (1993): "Μικροβιολογικός Ελεγχος των Θαλασσίων Υδάτων Κολυμβητικών Περιοχών της Μακεδονίας-Θράκης", στα Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Datta-Chaudhuri, M. (1990): "Market Failure and Government Failure", in: *Journal of Economic Perspectives*, 4(3): 25-39.
- Δημητρίου, Δ. κ.α. (1991): "Μικροβιολογικοί Δείκτες Ποιότητας των Κολυμβητικών Ακτών της Β.Δ. Ελλάδος", στα Πρακτικά II Συνεδρίου Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Dodaro, S. (1991): "Comparative Advantage, Trade and Growth: Export-Led Growth Revisited" in: *World Development*, 19(9): 1153-1165.
- Dollar, D. (1992): "Outward-oriented Developing Economies really do grow more rapidly: Evidence from 95 LDCs, 1976-1985", in: *Economic Development and Cultural Change*, 40(3): 523-544.
- Engels, F. (1940): *The Dialectics of Nature*. New York: International Publishers.
- Engels, F. (1972): *Anti-Dühring*. New York: International Publishers.
- Επιρροή Ε.Κ. - KEME. (1992): *Ευρωδαρόμετρο*, Νο 37.
- Ζαχαράτος, Γ. (1986): *Τουριστική Κατανάλωση*. Αθήνα: ΚΕΠΙΕ.
- GATT. (1992): *International Trade 90-91*. Vol.1. Geneva.
- Goodland, R. and Daly, H. (1993): "Why Northern income growth is not the solution to Southern poverty", in: *Ecological Economics*, 8: 85-101.
- Hadjimichalis, C. (1987): *Uneven Development and Regionalism*. London: Croom Helm.
- Hazilla, M. and Kopp, R. (1990): "Social Cost of Environmental Quality Regulations: A General Equilibrium Analysis", in: *Journal of Political Economy*, 98(4): 853-873.
- Hein, S. (1992): "Trade Strategy and Dependency Hypothesis: A Comparison of Policy, Foreign Investment, and Economic Growth in Latin America and East Asia", in:

- Economic Development and Cultural Change*, 40(3): 595-521.
- Hine, R. (1992): "Regionalism and the Integration of the World Economy", in: *Journal of Common Market Studies*, 30(2).
- Jung, W.S. and Marshall, P. (1985): "Exports, Growth and causality in developing countries", in: *Journal of Development Economics*, 18(1).
- Kammas, M. and Salehi-Esfahani, H. (1992): "Tourism and Export-led Growth: The Case of Cyprus, 1976-1988", in: *The Journal of Developing Areas*, 26(4): 489-502.
- ΚΕΠΕ, (1986): *Προστασία και Αναβάθμιση των Περιβάλλοντος, Εκθέσεις για το Πρόγραμμα 1983-1987*. Αθήνα.
- Κοκοτός, Σ. (1993): "Προτάσεις του Σ.Ε.Τ.Ε. για ποιοτική Αναβάθμιση", *Τουρισμός & Οικονομία*, Μάρτιος.
- Κομίλης, Π. (1986): *Τουριστικές Δραστηριότητες*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Κώττης, Γ. (1975): *Οικονομική της Προστασίας των Περιβάλλοντος*. Αθήνα: εκδ. Παποζήση.
- Larrain, J. (1991): "Classical Political Economists and Marx on Colonialism and 'Backward' Nations", in: *World Development*, 19(2/3): 225-243.
- Lebowitz, M. (1992): "Capitalism: How Many Contradictions?", in: *CNS*, 3(3): 92-94.
- Lélé, S.M. (1991): "Sustainable Development: A Critical Review", in: *World Development*, 19(6): 607-621.
- Liodakis, G. (1990): "International Division of Labor and Uneven Development: A Review of the Theory and Evidence", in: *Review of Radical Political Economics*, 22(2/3): 189-213.
- Λιοδάκης, Γ. (1985): *Κριτική της Θεωρίας των Διεθνούς Εμπορίου: Η Περίπτωση της Ελλάδας 1950-1975*. Αθήνα: ΑΤΕ, Νο 4.
- Λιοδάκης, Γ. (1991): *Διεθνής Καταμερισμός Εργασίας και Ελληνική Γεωργία*. Αθήνα: ΑΤΕ, Νο 40.
- Luzon, M.S. (1992): "Political Ecological Considerations in Marx", in: *CNS*, 3(1): 37-48, και μεταφρασμένο στην *ΟΥΤΟΠΙΑ*, Νο 3, 1992.
- Μαραδέγιας, Ν. (1990): "Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Περιφερειακή Ανάπτυξη", *ΤΟΠΟΣ*, 1/90, 93-108.
- Μαρξ, (1978): *To Κεφάλαια*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μπετελέμη, Σ. (1972): *Μορφές Ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο προς το Σοσιαλισμό*. Αθήνα: εκδ. Ράπτα.
- Μπιτούλης, Ε. (1992): *Ενα Φάντασμα Πλανέται*. Αθήνα: εκδ. Στάχυ.
- O'Connor, J. (1988): "Capitalism, Nature, Socialism: A Theoretical Introduction", in: *CNS*, No 1, and "The Second Contradiction of Capitalism: Causes and Consequences", in: Conference Papers (Santa Cruz: CES/CNS Pamphlet 1).
- O.E.C.D. (1983): *Environmental Policies in Greece*, Paris.
- Padoa-Schioppa, T. [ed.] (1987): *Efficiency, Stability and Equity: A Strategy for the Evolution of the Economic System of the European Community*. Brussels.
- Parsons, H. [ed.] (1977): *Marx and Engels on Ecology*. Westport CT: Greenwood Press.
- Παρασταΐης, Α. (1993): "Αξιολόγηση του Κύκλου Ζωής του Τουριστικού Προϊόντος", στα Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Περιβαλλοντικής Επιστήμης και Τεχνολογίας,

- Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Ropke, I. (1994): "Trade, development and sustainability — a critical assessment of the 'free trade dogma'", in: *Ecological Economics*, 9: 13-22.
- Schmidt, A. (1972): *The Concept of Nature in Marx*. London: New Left Books.
- Seers, D. and Vaitos, C. (1982): *The Integration of Unequal Partners*. London: Basingstoke.
- Shaikh, A. (1979-80): "Foreign Trade and the Law of Value", in: *Science & Society*, 43(3), 44(1).
- Σερεμέτης, Δ. (1989): *Χορηματικές Σχέσεις της Ελλάδας με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες*. Αθήνα: Ιδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Siegel, T. (1984): "Politics and Economics in the Capitalist World Market", in: *International Journal of Sociology*, 14(1).
- Tisdell, C. (1991): *Economics of Environmental Conservation*. Amsterdam: Elsevier.
- Toledo, V. (1992): "The Ecological Crisis: A Second Contradiction of Capitalism", in: *CNS*, 3(3): 84-88.
- ΥΠΕΧΩΔΕ (1990): "Χάρτης Κυκλοφοριακού Θορύβου Πόλης Ρόδου". Αθήνα.
- Vaillancourt, J.-G. (1992): "Marxism and Ecology: More Benedictine than Franciscan", in: *CNS*, 3(1): 19-35.
- Victor, P.A. (1991): "Indicators of sustainable development: some lessons from capital theory", in: *Ecological Economics*, 4: 191-213.
- World Bank, (1987): *World Development Report*. New York: Oxford University Press.
- WCED (World Commission on Environment and Development). (1987): *Our Common Future (The Brundtland Report)*. Oxford: Oxford University Press.
- Xepapadeas, A. (1992): "Environmental Policy Design and Dynamic Nonpoint-Source Pollution", in: *Journal of Environmental Economics and Management*, 23: 22-39.